

PEDAGOGIKA VOLNÉHO ČASU

PhDr. Jiřina Pávková
*Katedra pedagogiky,
Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta*

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Další vzdělávání pedagogických pracovníků na PedF UK Praha (CZ.1.07/1.3.00/19.0002)

PEDAGOGIKA VOLNÉHO ČASU

PhDr. Jiřina Pávková
Katedra pedagogiky,
Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta

Studium:
Vychovatelství

Kurz:
Pedagogika volného času

OBSAH

Úvod.....	6
1 Základní poznatky o pedagogice volného času a výchově ve volném čase	8
1.1 Pedagogika volného času jako vědní obor.....	8
1.2 Základní pojmy pedagogiky volného času.....	11
1.3 Funkce výchovy ve volném čase.....	14
1.4 Cíle, podmínky a prostředky výchovy ve volném čase.....	17
1.5 Specifické požadavky na výchovu ve volném čase.....	23
2 Přehled subjektů, které se podílejí na výchově ve volném čase.....	28
2.1 Význam rodiny pro utváření vztahu k volnému času.....	29
2.2 Podíl školy na pedagogickém ovlivňování volného času.....	31
2.3 Přehled školských výchovných zařízení, která se podílejí na výchově ve volném čase.....	34
2.3.1 Školská výchovná zařízení pro zájmové vzdělávání.....	35
2.3.2 Školská výchovná a ubytovací zařízení.....	41
2.3.3 Školská zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu.....	50
2.4 Příklady dalších subjektů, které se zabývají výchovou ve volném čase.....	55
3 Výchovně-vzdělávací činnosti v době mimo vyučování.....	63
3.1 Činnosti odpočinkové a rekreační.....	64
3.2 Zájmové činnosti.....	66
3.3 Veřejně prospěšné činnosti.....	75
3.4 Příprava žáků a studentů na vyučování.....	77
3.5 Sebeoblužné činnosti.....	79
4 Některé psychologické aspekty výchovy ve volném čase.....	83
4.1 Výchova ve volném čase s přihlédnutím k věkovým zvláštnostem účastníků.....	83
4.2 Utváření vztahů mezi účastníky výchovného procesu a komunikace ve volném čase.....	86
4.3 Požadavky psychohygieny při výchově ve volném čase.....	91

4.4 Podíl základních lidských činností a jejich výchovné využití ve volném čase.....	98
4.5 Osobnost vychovatele, pedagoga volného času.....	103
5 Současné trendy a problémy ve výchově ve volném čase.....	112
5.1 Současné trendy v oblasti respektování požadavků na výchovu ve volném čase.....	112
5.2 Současné trendy v oblasti forem výchovy ve volném čase.....	113
5.3 Současné trendy v oblasti výchovných postupů.....	115
5.4 Současné trendy v oblasti vztahu vyučování a výchovy ve volném čase.....	121
5.5 Současné trendy v oblasti profesní přípravy vychovatelů a pedagogů volného času.....	122
5.6 Některé problémy, se kterými se setkávají vychovatelé a pedagogové volného času ve své praxi.....	123
6 Zajišťování bezpečnosti a ochrany zdraví při práci s dětmi ve volném čase	127
6.1 Obecné poznatky o zajišťování bezpečnosti.....	128
6.2 Vybrané zásady bezpečnosti při činnostech v různých prostředích.....	130
7 Vybrané právní předpisy pro práci s dětmi ve volném čase.....	139
Seznam použité a doporučené literatury.....	142

Anotace

Text poskytuje základní poznatky z pedagogiky volného času. Vymezuje ji jako vědní obor, vysvětluje základní pojmy, se kterými pracuje. Podává přehled subjektů, které se zabývají výchovou ve volném čase, charakterizuje výchovně-vzdělávací činnosti v době mimo vyučování. Řeší problematiku výchovy ve volném čase i z vybraných psychologických aspektů. Věnuje pozornost současným trendům a některým problémům v oblasti výchovy ve volném čase. Upozorňuje na důležitost zajišťování bezpečnosti a ochrany zdraví při práci s dětmi.

Klíčová slova

volný čas, výchova ve volném čase, pedagogika volného času, volnočasové aktivity, zájmové vzdělávání, osobnost pedagoga volného času, psychohygiena, animace, výchova zážitkem, participace, bezpečnost a ochrana zdraví

Keywords

Leisure Time, Leisure Education, Leisure Time Pedagogy, Leisure Activity, Nonformal Education, Personality of Educator in Leisure Time, Mental Hygiene, Animation, Experience Education, Participation, Security and Health Protection

Úvod

Pedagogika volného času je vědní obor, který se zabývá teorií i praxí výchovy ve volném čase. Využívání volného času se v současné době stává velmi aktuální otázkou. Doba volného času, ve které si každý jedinec může svobodně zvolit, jak ji využije, přináší příjemné zážitky, možnost odpočinku, relaxace, ale i rozvoje osobnosti. Volný čas však také může vyvolávat problémy, např. pocit nedostatku volného času, bezradnost při vyplňování volného času, volba nevhodných aktivit. Hlavním cílem výchovy ve volném čase je naučit vychovávané jedince s volným časem dobře hospodařit, považovat ho za reálně významnou životní hodnotu. O splnění těchto cílů lze usilovat v každém věku, návyky získané v dětství a mládí však bývají nejpevnější. Předkládaná učebnice se proto ve významné míře zabývá výchovou dětí a mládeže ve volném čase. Je určena pro studenty, kteří se připravují na povolání vychovatele nebo pedagoga volného času. Může však být užitečným zdrojem informací i pro ostatní pedagogy, dobrovolné pracovníky, rodiče.

Učebnice předkládá základní poznatky o možnostech a způsobech pedagogického ovlivňování volného času. Pro zájemce o rozšíření a prohloubení poznatků nabízí další studijní literaturu.

Autorka se snažila o přehledné členění do kapitol a podkapitol. V úvodu kapitoly je stručně naznačeno, co je jejím obsahem. V závěru kapitol jsou shrnuty znalosti a poznatky, které lze považovat za základní, velmi významné. K ověření znalostí a hlavně jejich spojení s praxí a vlastními zkušenostmi slouží soubor otázek, úkolů a reflexí.

Závěrem považujeme za důležité upozornit na určitou nejednotnost v označování účastníků výchovy ve volném čase. Podle Úmluvy o právech dítěte se za dítě považuje osoba do 18. roku věku, do doby zletilosti. Školský zákon používá označení děti pro předškolní věk, žáci pro období docházky do základní a střední školy, za studenty jsou ozna-

čování jedinci, kteří studují na VOŠ nebo VŠ. V textu se tedy čtenáři setkají se všemi těmito označeními, nejčastěji je však termín dítě používán ve smyslu Úmluvy o právech dítěte.

Uživatelům učebnice přejeme hodně úspěchů při studiu, dobrou přípravu na budoucí profesi a výhledově i úspěchy při výchovném působení ve volném čase. Povolání vychovatele a pedagoga volného času je náročné, ale může přinášet velký pocit uspokojení a radosti z práce. Nabízí možnost propojit profesi s osobními zájmy, což je pro život velmi cenné.

1 Základní poznatky o pedagogice volného času a výchově ve volném čase

Kapitola se zabývá vysvětlením, jaké postavení má pedagogika volného času v rámci pedagogických věd, jak se tento obor vyvíjel. Objasňuje základní pojmy pedagogiky volného času. Pro pochopení dalších kapitol je důležité, aby pojmy byly vykládány a chápány jednotně, jinak řečeno, aby autoři i čtenáři mluvili stejným jazykem.

1.1 Pedagogika volného času jako vědní obor

Pro lepší pochopení této kapitoly doporučujeme připomenout si základní poznatky o pedagogice jako vědě, jejím postavení mezi ostatními vědními obory a jejím předmětu.

V průběhu rozvoje pedagogiky od jejího vzniku jako samostatné vědy v 19. století až po současnost došlo a stále dochází k jejímu rozčleňování do jednotlivých disciplín. V současné době se dá tedy spíše hovořit o souboru pedagogických věd.

Pedagogika volného času je jednou z pedagogických disciplín. Zabývá se výchovou ve volném čase, cíli, podmínkami a prostředky výchovy ve volném čase, pedagogickým ovlivňováním či zhodnocováním volného času. Sleduje možnosti rozvoje osobnosti člověka v různých věkových obdobích – dětí, mládeže, dospělých v produktivním věku i seniorů ve volném čase.

Pedagogika volného času patří mezi společenské vědy. Stanovuje teoretická východiska, vymezuje základní pojmy, metodické postupy

i praktická doporučení pro realizaci volnočasových aktivit. Zahrnuje také otázky managementu volného času a metodologii výzkumu.

V současné době lze kromě pedagogiky volného času hovořit také o vědě o volném čase. Ta zkoumá vznik volného času, jeho historické proměny a souvislosti s vývojem společnosti.

Pedagogika volného času by nemohla plnit své funkce bez spolupráce s mnoha dalšími vědními obory. Výchovu ve volném čase lze posuzovat z různých pohledů, teoretických aspektů. V rámci pedagogiky je úzká souvislost mezi pedagogikou volného času, obecnou, sociální a speciální pedagogikou, didaktikou, dějinami pedagogiky. Pedagogika volného času spolupracuje také s psychologíí obecnou, vývojovou, sociální a pedagogickou. Důležité jsou i aspekty sociologické, filozofické, politologické a zdravotnické.

Pedagogika volného času je mladý vědní obor, který se stále vyvíjí. Její vznik je kladen do 2. poloviny 19. a 1. poloviny 20. století. Vývoj názorů na výchovu ve volném čase i výchovná praxe probíhaly odlišně v různých zemích světa. V Evropě lze odlišit zvláštnosti systémů v zemích tzv. západního a východního bloku. Západní země kladly důraz na pestrost institucí a dalších subjektů, jejich autonomii, také zřizovatelé či provozovatelé byli různí – stát, soukromé subjekty, spolky, společnosti apod. Země východního bloku zdůrazňovaly požadavek jednotného systému, zřizovatelem většiny institucí pro výchovu ve volném čase byl stát. V současné době dochází ke sbližování obou systémů a snaze o využití výhod obou a vyvažování se nedostatků.

Mezi významné světové představitele pedagogiky volného času patří zejména Opaschowski (Německo), Dumazedier (Francie), Wroczynski (Polsko). Na Slovensku, kde vývoj pedagogiky volného času dlouhá léta probíhal společně s vývojem v Čechách, patří mezi nejvýznamnější představitele oboru Kratochvílová, Kominarec, Krystoň. V Čechách mezi významné starší autory patří Opata, Sedlář a Bláha, volným časem se zabývali i další, např. Filipec a Filipcová, Bakalář. Ob-

lastí metodiky činností ve volném čase se zabývaly např. Bednářová, Navarová a Křižanová.

Ze současných autorů lze uvést jako příklady tato jména: Hájek, Hofbauer, Kaplánek, Kraus, Lokajíčková, Macek, Němec, Pávková, Přadka, Sak, Spousta, Špičák, Vážanský, Veselá, Žumárová. V publikacích všech uvedených autorů je možno čerpat další informace nad rámec této učebnice.

Každý vědní obor, který chce být považován za samostatný, musí mít vytvořený vlastní pojmový systém a mít instituce, které ho rozvíjejí teoreticky a realizují v praxi. Soustavou pojmů pedagogiky volného času se bude zabývat další kapitola. Mezi instituce, které rozvíjí pedagogiku volného času, patří zejména pedagogické fakulty vysokých škol (Hradec Králové, Brno, Olomouc, České Budějovice, Ostrava, Liberec, Ústí nad Labem, Plzeň, Praha), dále výzkumné ústavy (Národní ústav pro vzdělávání, školské poradenské zařízení a zařízení pro další vzdělávání pedagogických pracovníků; Národní institut pro další vzdělávání). V roce 2006 vznikla Asociace vzdělavatelů pedagogů volného času. Sdružuje pracovníky, kteří připravují pedagogy volného času a vychovatele na jejich povolání.

K problematice volného času jsou pravidelně každoročně pořádány konference a semináře. Otázkám výchovy ve volném čase je věnována pozornost v pedagogickém tisku, příležitostně v Učitelských novinách, Učitelských listech, Komenském. Výrazněji se touto problematikou zabývá Informatorium a Vychovávatel (vydávány na Slovensku).

Pedagogiku volného času nebo příbuzné obory vychovatelství a sociální pedagogiku je možno studovat na středních odborných školách, vyšších odborných školách i na vysokých školách v bakalářském či magisterském programu.

1.2 Základní pojmy pedagogiky volného času

Mezi pojmy, se kterými pedagogika volného času nejčastěji pracuje, patří:

- volný čas,
- výchova ve volném čase,
- výchova mimo vyučování,
- mimotřídní a mimoškolní výchova,
- výchova formální, neformální, informální,
- teorie výchovy ve volném čase,
- teorie výchovy mimo vyučování,
- metodika výchovy ve volném čase,
- metodika výchovy mimo vyučování,
- pedagog volného času,
- vychovatel.

Jak je zřejmé z názvu oboru, pojem **volný čas** patří mezi základní. O definici volného času se pokoušejí různí autoři s dílčími rozdíly. Hlavní znaky volného času však lze vymezit takto:

- je to doba svobodné volby činností (člověk dělá to, co chce, ne to, co musí),
- zvolené činnosti jsou pro člověka příjemné, přinášejí potěšení, radost,
- činnosti ve volném čase dávají příležitost k rekreaci, odpočinku, obnově sil i k osobnostnímu rozvoji.

Volným časem rozumíme tedy dobu odpočinku, rekreace, zábavy. Důležitou součástí volného času jsou zájmové činnosti – koníčky, hobby. Patří sem i ztrátové časy v souvislosti s volným časem, např. doba strávená na cestě za zájmovou činností, čekání u pokladen apod.

Opakem volného času je doba, ve které člověk plní své povinnosti, tzv. sféra povinností. Patří do ní činnosti, které člověk vykonat musí

bez ohledu na to, zda mu jsou příjemné, či nepříjemné. Jedná se zejména o povinnosti v zaměstnání a v souvislosti s ním, u dětí školního věku vyučování a veškeré povinnosti, které z něho vyplývají. Do sféry povinností patří také péče o rodinu, o domácnost, zajišťování a uspokojování základních biologických potřeb a veškeré ztrátové časy, které s tím souvisejí.

Oblast volného času a oblast povinností nelze úplně přesně oddělit. Existují povinnosti, které člověk plní ochotně, dokonce i rád, volnočasové aktivity, které nejsou jen zábavou, ale např. přinášejí i hmotný efekt (např. drobné kutilství, pěstitelství, chovatelství, rybaření). Pro tuto oblast se používá označení polovolný čas.

Výchova ve volném čase je jednou ze specifických výchovných oblastí a má své zvláštnosti. Výchovou ve volném čase se zabývá podstatná část učebnice. Důležité je, že přes všechny zvláštnosti jsou zachovány základní znaky výchovného procesu, zejména záměrnost, cílevědomost. Zároveň však musí být výchovné působení ve volném čase nenásilné, citlivé, do činností nelze účastníky nutit, je nezbytné nalézt vhodné způsoby motivace. Požadavek nenutit, nepřikazovat, ale účinně motivovat činí práci pedagoga, který působí ve volném čase, velmi náročnou, ale také zajímavou. Výchova ve volném čase se vztahuje k jednotlivcům různého věku, není věkem limitována. Může se týkat dětí předškolního věku i starších dětí, mládeže, dospělých osob, včetně seniorů.

Dalším termínem, který pedagogika volného času často používá, je **výchova mimo vyučování**. Je blízký pojmu výchova ve volném čase, nejsou to však synonyma. Výchova mimo vyučování se vztahuje k jedincům, kteří chodí do školy, jsou vyučováni. Jedná se o žáky základních a středních škol. Nezahrnuje pouze zcela dobrovolné volnočasové aktivity, ale i určité povinnosti. U žáků do oblasti výchovy mimo vyučování patří i plnění školních povinností, zachovávání sebeobslužných návyků apod. To jsou důležité součásti režimu dne např. ve školní družině, domově mládeže, dětském domově. Pojem výchova mimo vyučování bývá tedy vymezován

jako výchovné působení v době mimo povinné vyučování, převážně, ale nikoliv výlučně ve volném čase. Zároveň toto působení zajišťuje některá instituce a probíhá mimo bezprostřední vliv rodiny.

Používání uvedeného pojmu se u některých odborníků setkává s nesouhlasem, zejména pro jazykově negativní vymezení oblasti výchovy. Přesto však dosti dobře vystihuje zvláštnosti práce pedagoga s dětmi školního věku v některých školských zařízeních.

Pojmy **mimotřídní** a **mimoškolní výchova** se vyskytují spíše ve starší odborné literatuře. Mimotřídní výchova zahrnuje aktivity školy mimo rámec školního vyučování (např. výlety, besídky, sportovní soutěže), mimoškolní výchovu realizují jiné subjekty než škola (např. střediska volného času, občanská sdružení). V některých případech lze tyto dvě oblasti obtížně odlišit (např. při hodnocení práce školní družiny). Proto se oba pojmy používají v současné době méně a již dříve byly nahrazeny termínem výchova mimo vyučování.

Naopak se stále častěji v odborné literatuře setkáváme s označením **výchova formální, neformální, informální** – někdy též ve spojení s pojmem učení. Příkladem formální výchovy je působení školy, jež pracuje podle stanoveného programu, který je nezbytné respektovat a naplňovat. Výsledky žáků nebo studentů jsou průběžně hodnoceny a je o nich vydáváno potvrzení (vysvědčení).

Informální výchovou (učením) se rozumí záměrné, ale i zcela nahodilé formování osobnosti jedince v rozmanitých životních situacích.

Neformální výchova má nejbližší k výchově ve volném čase. Má základní znaky výchovy, jako je cílevědomost, systematickosti, zároveň však respektuje požadavek dobrovolnosti, přitažlivosti, zajímavosti. O absolvování aktivit v rámci neformální výchovy může, ale nemusí být vystaven doklad (certifikát).

Pojmy **teorie výchovy ve volném čase, mimo vyučování** vyjadřují, že tyto oblasti pedagogiky volného času jsou součástí teorie výchovy v obecném pojetí.

Součástí pedagogiky volného času jsou také **metodika výchovy ve volném čase a metodika výchovy mimo vyučování**. Jsou to obory s úzkým vztahem k praxi, zabývají se hlavně používanými pedagogickými prostředky, zejména obsahem činností, metodami a formami práce.

Pedagogičtí pracovníci, kteří realizují výchovu ve volném čase, v době mimo vyučování, jsou označováni jako pedagogové volného času nebo vychovatelé. **Pedagogové volného času** se uplatňují ve střediscích volného času (domy dětí a mládeže, stanice zájmových činností). Mohou najít své uplatnění i v rozmanitých neškolských zařízeních. **Vychovatelé** jsou označováni pedagogičtí pracovníci ve školních družinách, školních klubech, domovech mládeže, v zařízeních pro ústavní a ochrannou výchovu i v zařízeních sociální péče.

1.3 Funkce výchovy ve volném čase

Výchova ve volném čase je specifickou oblastí výchovy. Proto také lze vymezit její specifické funkce. Mezi základní funkce patří: výchovně-vzdělávací, zdravotní, sociální, preventivní.

Výchovně-vzdělávací funkce spočívá v záměrném a cílevědomém ovlivňování osobnosti vychovávaných jedinců. Podmínky volného času dávají možnost působení na psychickou, fyzickou i sociální stránku osobnosti, rozvíjení rozumových schopností, emocí i volných vlastností. Podmínkou úspěšného plnění výchovně-vzdělávací funkce je volba takových pedagogických prostředků, které respektují zvláštnosti výchovy ve volném čase. Výchova ve volném čase dává zejména prostor pro uspokojování a kultivaci **potřeb** (např. potřeba seberealizace, sociálních vztahů), pro uspokojování, usměrňování, rozšiřování a prohlubování **zájmů** a pro objevování a rozvíjení specifických **schopností**. V rámci zájmových skupin probíhá nenásilné sociální uče-

ní, účastníci si osvojují vědomosti a dovednosti žádoucí pro život mezi lidmi. Utváří se také vztah k celoživotnímu vzdělávání jako přirozené součásti lidského života.

Zdravotní funkce výchovy ve volném čase znamená, že veškeré výchovné působení, všechny aktivity ve volném čase podporují zdravý tělesný, duševní i sociální vývoj vychovávaných jedinců. K tomu má pedagog mnoho příležitostí:

- vhodné uspořádání režimu dne podle věku, individuálních zvláštností, typu zařízení, střídání činností různého charakteru tak, aby odpovídalo biorytmům člověka,
- zařazování pohybových aktivit zejména u dětí školního věku, které mají v průběhu vyučování pohybu nedostatek,
- vedení ke zdravému stravování, vytváření a upevňování zdravých stravovacích návyků, odstraňování zlovyků, dodržování pitného režimu,
- pěstování a upevňování hygienických návyků v péči o tělo, osobní věci, oděv, obuv apod.; významná je také hygiena prostředí, ve kterém výchovný proces probíhá,
- dodržování zásad bezpečnosti práce, které jsou podobně jako hygienické požadavky stanovené příslušnými právními předpisy,
- respektování požadavků psychohygieny, utváření pohodového klimatu, podpora dobrých vztahů mezi účastníky výchovného procesu, včasné racionální řešení eventuálních konfliktů.

Sociální funkce výchovy ve volném čase je možné chápat z různých pohledů. Nejčastěji se jí rozumí zajištění bezpečnosti, dohledu nad dětmi, jejich ohlídání v čase mimo vyučování, který děti netráví s rodiči. U některých školských zařízení je tato funkce často veřejností chápána jako nejvýznamnější, ne-li jediná (např. u školních družin).

Sociální funkce subjektů, ve kterých lidé tráví volný čas, však spočívá také v možnosti navazovat rozmanité sociální vztahy, přátelství a kamarádství s jedinci, kteří mají podobné zájmy, setkávat se s novými

autoritami, zaujímat ve skupinách rozmanité postavení a sociální role. Účastníci zdokonalují své dovednosti sociální percepce a komunikace, probíhá nenásilné sociální učení.

Důležitá je i skutečnost, že zařízení, ve kterých děti tráví volný čas, mají možnost do určité míry vyrovnávat nestejně podmínky rodinného prostředí. Všechny děti mají stejné právo na pozornost a péči pedagoga, na využívání hraček, pomůcek, prostorů a vybavení. Do určité míry lze takto pomoci dětem z problematického rodinného prostředí.

Preventivní funkce výchovy ve volném čase spočívá v předcházení negativních jevů, jako jsou neukázněnost, lhaní, krádeže, záškoláctví, úteky z domova, agresivita, šikana, vandalismus, experimentování s drogami či jejich zneužívání, gemblerství a další podobné formy závislostí i problémy v oblasti sexuality, projevy netolerance, rasismu apod. Vhodně volené a dostupné volnočasové aktivity slouží jako nespecifická primární prevence. U dítěte, které umí dobře využívat volný čas, má své zájmy a věnuje se jim, je méně pravděpodobné, že podlehně špatným vzorům a projeví se u něho některé z uvedených patologických jevů. Primární prevence je celkově efektivní – relativně levná a účinná, zejména v porovnání se sekundární a terciární prevencí. Lepší je negativním jevům předcházet než je napravovat.

Výchovně-vzdělávací, zdravotní, sociální a preventivní funkce se v běžné výchovné praxi prolínají. Jednotlivá zařízení, organizace či instituce, které realizují výchovu ve volném čase, plní tyto funkce v různé míře. Např. sociální funkce ve smyslu zajištění bezpečnosti je významná v zařízeních, která pracují s mladšími dětmi, např. ve školních družinách. Velký význam však má i tam, kde děti tráví značnou nebo dokonce veškerou část času mimo rodinu, např. v domovech mládeže, na táborech, školách v přírodě, v dětských domovech. Struktura subjektů, které se zabývají výchovou ve volném čase, je velmi pestrá, mají různá zaměření, proto základní funkce plní v různé míře a často specifickými způsoby (např. školská zařízení, tělovýchovné organizace, občanská sdružení).

Pojetí a význam jednotlivých funkcí se měnilo i v průběhu historického vývoje. První instituce, které poskytovaly péči dětem školního věku po vyučování, vznikaly již v průběhu 19. století – různé spolky, dobročinné organizace, charita, později obecní útulky. Zaměřovaly se na práci s dětmi z chudých rodin, jejich funkce byla zejména sociální. Děti bylo třeba ohlídat, poskytnout nejzákladnější stravu a zaměstnat je užitečnou činností, aby nezlobily, nepáchaly nepravosti. Toto pojetí se v průběhu vývoje měnilo, v současné době je za nejvýznamnější funkci považována výchovně-vzdělávací. Ostatní funkce tím neztrácejí na významu. Jejich plnění je však vždy ovlivňováno a usměrňováno výchovně-vzdělávacími záměry.

1.4 Cíle, podmínky a prostředky výchovy ve volném čase

Pojmy cíle, podmínky a prostředky jsou v pedagogice velmi důležité. Pedagog při svém výchovném působení stanovuje výchovný cíl – nebo výchovné cíle. Předem uváží, čeho chce u vychovávaných osob dosáhnout. Cílevědomost je základním znakem výchovy. Pro stanovení přiměřených cílů je nutná znalost podmínek, ve kterých probíhá výchovný proces. Podle stanovených cílů a s přihlédnutím k podmínkám volí pedagog vhodné pedagogické prostředky.

Různé oblasti výchovy mají své specifické cíle, podmínky i prostředky. Můžeme v tomto směru porovnat oblast rodinné výchovy, školního vyučování a výchovy ve volném čase.

Výchovné cíle lze formulovat podle různých hledisek, např. podle věku vychovávaných, podle druhu výchovné instituce, podle druhu činnosti, podle toho, na kterou složku osobnosti se zaměřujeme. Cíle mají různou míru obecnosti, existují cíle velmi obecné i dílčí, specifické. Obecným cílem výchovy ve volném čase je naučit jedince hospodařit s volným časem, rozumně ho využívat a oceňovat volný čas jako vý-

znamnou životní hodnotu. Z takto obecně formulovaného cíle lze odvodit řadu cílů dílčích:

- naučit vychovávané jedince efektivně odpočívat,
- umět volit účinné formy rekreace,
- rozvíjet zájmy, podporovat aktivní zájmy,
- objevovat a rozvíjet specifické schopnosti,
- uspokojovat a kultivovat potřeby,
- naučit jedince vhodně využívat dostupných materiálních prostředků pro trávení volného času,
- vést k celoživotnímu vzdělávání.

I takto formulované cíle mají značnou míru obecnosti. Každý druh volnočasových aktivit má své specifické cíle – např. každý druh zájmové činnosti. Při přípravě na konkrétní výchovnou činnost (např. schůzku oddílu, zájmového kroužku, programu odpoledne pro oddělení školní družiny) pedagog promýšlí a formuluje výchovné cíle konkrétně ve vztahu k plánovaným činnostem (např. co se děti naučí nového, co si upevní, které vlastnosti se budou rozvíjet).

Výchovný proces probíhá ve složitých podmínkách. Dobrá znalost podmínek je důležitá pro volbu cílů i prostředků. Lze odlišit podmínky vnitřní a vnější. Vnitřními podmínkami se rozumí hlavně věkové a individuální zvláštnosti vychovávaných. Vnější podmínky se týkají prostorů, materiálního vybavení, jednotlivců i sociálních skupin, které výchovu nějak ovlivňují.

Podmínky výchovy ve volném čase mají své zvláštnosti. Z hlediska vnitřních podmínek je důležité si uvědomovat, že volný čas poskytuje pedagogovi značný prostor pro rozvíjení žádoucích individuálních znaků osobnosti, jako jsou např. zájmy, schopnosti, charakterové vlastnosti.

Pro pedagoga volného času nebo vychovatele má velký význam znalost věkových zvláštností. Na rozdíl od jiných pedagogů, např. učitelů, nepracují s jednou věkovou skupinou, ale s jedinci různého věku (např. vedou zájmové kroužky dětí předškolního, mladšího, středního

i staršího školního věku). Skupiny pro volnočasové aktivity bývají často věkově heterogenní (např. oddíly na letním táboře, rodinná skupina v dětském domově). Volba vhodných cílů a prostředků je za těchto podmínek velmi náročná a je důležitá pro úspěšnou realizaci činností. Ta musí být přiměřená, přínosná a zajímavá pro všechny zastoupené věkové skupiny. Také vnější podmínky mají svá specifika. Prostory, ve kterých výchova probíhá, jsou rozmanité, mění se, požadavky na vybavení jsou odlišné podle typu zařízení či instituce a podle výchovných záměrů. Také sociální prostředí má své odlišnosti. Stýkají se jedinci starší i mladší, z odlišného rodinného prostředí, odlišných zkušeností i způsobů jednání, autorita pedagogů volného času či vychovatelů má často výrazný podíl neformální autority. Vztah mezi dětmi a pedagogem se liší od vztahu učitel–žák a je pro děti často novou sociální zkušeností (např. odlišné způsoby oslovování, často tykání).

Ke zjišťování vnějších a vnitřních podmínek výchovy využívá pedagog metod pedagogicko-psychologické diagnostiky, zejména pozorování, rozhovoru a analýzy výsledků činností.

K dosahování výchovných cílů a při respektování podmínek volí pedagog **výchovné prostředky**. Tento pojem bývá v pedagogice chápán různě. V nejširším smyslu jsou to všechny předměty a jevy, kterých vychovávající využívá k dosažení stanovených cílů. Pokud budeme pojem prostředky chápat takto široce, lze pod něj zahrnout:

- výchovné subjekty (např. školy, školská zařízení),
- obsah výchovy,
- výchovné metody a formy,
- materiální prostředky,
- výchovné využívání mimovýchovných vlivů.

Subjekty výchovy ve volném čase se budou podrobně zabývat další kapitoly.

Obsah výchovy, podobně jako cíle, lze vymezovat z různých hledisek. Můžeme vycházet z věku vychovávaných osob, z podílu jednot-

livých složek výchovy, z toho, které znaky osobnosti chceme rozvíjet, nebo z poslání a funkcí příslušné výchovné instituce.

Obsah vyučování je stanoven do značné míry závazně základními pedagogickými dokumenty. Obsah výchovy ve volném čase takto závazně není vymezen. Nebylo by to ani možné, protože jednotlivé subjekty se od sebe výrazně liší cíli i podmínkami. Při stanovení obsahu mají pedagogové značnou volnost, ale zároveň i velkou zodpovědnost. Mohou uplatnit svoji nápaditost a tvořivost. Vycházejí ze znalosti potřeb, zájmů a schopností vychovávaných jedinců, respektují jejich rozumná přání. Pro stanovení obsahu je významná znalost základních pedagogicko-psychologických požadavků a uvědomění si základních výchovných cílů a poslání příslušného výchovného zařízení.

Školská výchovná zařízení vypracovávají pro svoji činnost školní vzdělávací programy. Protože nejsou zpracovány rámcové vzdělávací programy, mohou se tyto dokumenty i u stejného typu zařízení obsahem odlišovat (např. velmi odlišné školní vzdělávací programy školních družin).

Pro stanovení obsahu výchovy ve volném čase je důležitý požadavek aktivity. Je důležité nabídnout účastníkům zajímavé a přitažlivé činnosti. Obsah výchovy ve volném čase má činnostní charakter, proto bývá vymezován výčtem činností. Jsou to činnosti odpočinkové, rekreační, zájmové a veřejně prospěšné, pro které platí požadavek dobrovolnosti a jsou součástí volného času. Činnosti sebeobslužného charakteru a příprava žáků na vyučování patří do sféry povinností, jsou součástí výchovy mimo vyučování, nikoliv volného času.

Významnými prostředky jsou také **metody a formy výchovy**. Jsou to vlastně způsoby, kterými lze dosahovat stanovených cílů. Výchovně-vzdělávací metody lze třídit podle různých hledisek, např. podle způsobu předávání informací, podle fáze výchovně-vzdělávacího procesu nebo podle míry aktivity vychovávaných. Tak se mohou odlišit metody slovní, názorné, praktických činností, metody osvojování, upevňování a ověřování a hodnocení získaných vědomostí a dovedností, metody

receptivní a aktivizující. Je možné odlišit i metody, které se vztahují k výchově v užším smyslu, označované také jako metody mravní výchovy.

Při výchově ve volném čase využívá pedagog všech rozmanitých metod, protože podmínky této oblasti výchovy jsou také rozmanité. Zvláštní důraz je kladen na metody, které podporují aktivitu účastníků, zejména metody praktických činností, ze slovních metod zejména rozhovor. Své nezastupitelné místo mají samozřejmě i metody názorné, pozorování a předvádění, a také celá škála slovních metod. Kromě již uvedeného rozhovoru má své využití i vyprávění, vysvětlování, výklad, popis, přednáška.

Z výchovných metod je v oblasti výchovy ve volném čase kladen největší důraz na působení osobního příkladu pedagoga. Pedagog volného času má k dětem často méně formální vztah, sdílí s nimi společné činnosti, bývá přijímán jako partner, svým osobním příkladem působí silněji než slovy. Stejně významnou je i metoda cvičení, která umožňuje při promyšleném a citlivém vedení procvičovat a upevňovat žádoucí formy chování v přirozených a modelových životních situacích. Dobrý výchovný efekt přináší i promyšleně a taktně vedený rozhovor. Své využití mají i ostatní výchovné metody, jako je kladení požadavků, vysvětlování a přesvědčování. Samostatnou, náročnou a významnou oblastí je používání odměn a trestů. Při výchově ve volném čase se bez nich pedagog neobejde. Rozhodně je však na místě pracovat s tresty velmi opatrně a promyšleně a co nejvíce využívat celou škálu odměn jako forem pozitivní motivace.

Mezi preferované formy výchovy patří opět ty, které navozují a podporují aktivitu účastníků. Významné je využití her, soutěží, vycházek, exkurzí. Mezi základní formy patří také schůzky zájmových útvarů, tréninkové jednotky apod. Formy práce při výchově ve volném čase lze třídit podle počtu účastníků na individuální, skupinové a hromadné. Za efektivní jsou považovány formy skupinové – práce s malou sociální skupinou. Za žádoucí lze označit kladení důrazu na individuální formy

práce. Ani hromadným formám práce se v oblasti výchovy ve volném čase nelze vyhnout.

Činnosti ve volném čase je možné dále rozdělovat na pravidelné a příležitostné, organizované a spontánní. Všechny tyto formy mají svůj význam a zastoupení. V posledních letech narůstá zájem účastníků o nabídku spontánních aktivit, kterému se subjekty výchovy ve volném čase snaží vyhovět.

Mezi výchovné prostředky patří také **prostory, ve kterých výchova probíhá, a jejich materiální vybavení**. Obecně veškeré tyto prostory a vybavení musí splňovat pedagogicko-psychologické, hygienické a estetické požadavky. Materiální vybavení musí odpovídat funkcím příslušného subjektu, obsahu činností a výchovným záměrům. Ve většině případů není vhodné vybavení školním nábytkem. Zařízení, ve kterém se děti věnují zvoleným zájmovým činnostem, by k tomu měla být vhodně vybavená. Tam, kde děti tráví svůj čas odpočinkem a hrami, by prostory měly být vybaveny jako herny, u starších dětí spíše jako klubovny. V zařízeních, která na určitou dobu nahrazují dětem domov, má vybavení připomínat domácí prostředí (např. v domovech mládeže, zejména však v dětských domovech). Vždy je však důležité, aby prostory, ve kterých účastníci výchovy ve volném čase tráví svůj čas, odpovídaly svým vybavením výchovným záměrům, působily příznivě na psychiku, byly útulné a poskytovaly dostatek soukromí. Toto vše se netýká pouze budov a místností, ale i ostatních prostorů, jako jsou různé typy hřišť, sportovišť, míst pro odpočinek a rekreaci osob různého věku a různého zájmového zaměření.

Výchovnými prostředky se mohou stát i nahodilé, neplánované situace a jevy, u kterých původně nebyl stanoven výchovný záměr. Pro pedagogy je vždy velmi důležité, aby těchto situací dokázali výchovně využít. Pro pedagogy, kteří pracují s lidmi ve volném čase, se nabízí mnoho možností, protože své výchovné záměry uskutečňují ve velmi rozmanitých podmínkách a prostředích. Dobrý pedagog dokáže využívat nahodilých, nečekaných si-

tuací, příkladů mezilidských vztahů, má možnost ovlivňovat životní styl člověka, uspořádání režimu dne. Mnoho příležitostí nabízí i hudební, výtvarné, literární a dramatické umění. Nelze opomenout ani velký vliv masmédií a informačních technologií. Pedagogové většinou nemají možnost některé negativní jevy omezit. Mohou však na ně reagovat, zejména s dětmi o nich mluvit, diskutovat, vyjadřovat své názory, působit jako pozitivní vzory.

1.5 Specifické požadavky na výchovu ve volném čase

Aby pedagog dokázal naplňovat své výchovné cíle, je nezbytná znalost podmínek výchovy a volba vhodných výchovných prostředků. Ke zvolení vhodných postupů napomáhá respektování určitých požadavků. Některé požadavky formuloval ve svých pedagogických spisech už J. A. Komenský, jako např. postup od blízkého k vzdálenému, od konkrétního k abstraktnímu, od známého k neznámému.

Stanovené požadavky mají různou míru obecnosti. Nejobecnější požadavky pro výchovu, jako např. požadavek humanity, demokratičnosti, vědeckosti, spojení teorie s praxí, bývají označovány jako pedagogické principy. Konkrétnější požadavky jsou známé jako pedagogické zásady, jako je zásada cílevědomosti, soustavnosti, přiměřenosti, názornosti, trvalosti apod.

Tyto uvedené požadavky platí pro všechny oblasti výchovy, pro rodinnou, předškolní i školní výchovu i pro výchovu ve volném čase. Každá z těchto oblastí má však i své specifické požadavky, tedy také oblast výchovy ve volném čase.

Patří mezi ně zejména:

- požadavek pedagogického ovlivňování volného času,
- požadavek dobrovolnosti,
- požadavek jednoty a specifčnosti vyučování a výchovy mimo vyučování,

- požadavek aktivity,
- požadavek seberealizace,
- požadavek pestrosti a přitažlivosti,
- požadavek zajímavosti a zájmového zaměření,
- požadavek odpočinkového a rekreačního zaměření,
- požadavek citlivosti a citovosti,
- požadavek sociálního kontaktu.

Mezi základní požadavky patří pedagogické ovlivňování volného času a dobrovolnost.

Pedagogické ovlivňování volného času znamená citlivé, nenásilné, ale cílevědomé vedení k racionálnímu využívání volného času. Právo dětí na volný čas a jeho účelné využívání je dáno Úmluvou o právech dítěte.

Požadavek dobrovolnosti vychází ze samotné podstaty volného času jako doby svobodné volby činností. Znamená tedy dobrovolnou účast na volnočasových aktivitách. Nevhodné je používání příkazů např. k účasti na zájmových činnostech.

Oba uvedené požadavky jsou zdánlivě v rozporu. Na jedné straně zasahování do volného času člověka, na druhé straně dobrovolná účast. Tento rozpor je pouze zdánlivý. Jeho řešení je ve správném přístupu pedagoga. Ten do činností ve volném čase nenutí, ale účastníky vhodně motivuje, např. úpravou prostředí, volbou činností, pomůcek, vlastními zkušenostmi a aktivitou, ukázkami výsledků činnosti apod. Navozuje situaci tak, aby nabízený program odpovídal přáním, potřebám, zájmům a schopnostem vychovávaných jedinců. Umění vhodné motivace je základem práce pedagoga volného času a vychovatele. Činí jejich práci zajímavou, ale i velmi náročnou. Pokud není motivace účinná, děti se prostě činnostmi neúčastní. Je samozřejmé, že pro některé výchovné situace požadavek dobrovolnosti neplatí, zejména pokud se týká dodržování bezpečnosti a hygieny práce, respektování morálních zásad apod.

Další požadavky jsou od prvních dvou základních odvozeny. Komplikovaně znějící požadavek **jednoty a specifičnosti vyučování**

a doby mimo vyučování znamená, že obě oblasti mají společný obecný cíl – rozvoj osobnosti dítěte. Každá z obou oblastí tohoto cíle dosahuje v odlišných podmínkách a odlišnými prostředky. Mezi oběma oblastmi je nezbytná spolupráce, zejména spolupráce mezi pedagogy a vzájemný respekt.

Požadavek aktivity vychází z činnostního pojetí výchovy ve volném čase. Znamená aktivní podíl účastníků na plánování, realizaci i hodnocení činností. Pedagog podporuje nápaditost, samostatnost, iniciativu, samosprávné prvky, participaci (spolupodílení se) na všech fázích činnosti. Spíše než děti bavit je správné naučit je se bavit.

Požadavek seberealizace upozorňuje na to, že činnosti ve volném čase (jejich nabídka) mají být takové, aby každý člověk našel možnost rozvíjet své vlohy, uplatnil své specifické schopnosti, byl v některé oblasti úspěšný. Prožitek úspěchu je důležitý pro duševní pohodu. Ve volném čase často nacházejí prostor pro úspěšnou seberealizaci i žáci, kterým se ve škole nedaří. Pro jejich další vývoj to může mít zásadní vliv.

Požadavek pestrosti a přitažlivosti se týká obsahu, metod a forem práce. Znamená střídání různých druhů činností, také rovnováhu mezi organizovanými a spontánními aktivitami, respektování přání a potřeb účastníků.

Požadavek odpočinkového a rekreačního zaměření vychází ze skutečnosti, že jednou z funkcí volného času je umožnit regeneraci sil, odstranit únavu. Znamená zařazování takových činností, které to umožňují a které dávají možnost kompenzace činností v zaměstnání nebo vyučování.

Požadavek citlivosti a citovosti znamená pro pedagoga citlivost při práci s jednotlivci i skupinami hlavně v oblasti motivace, vzhledem k požadavku dobrovolnosti. Nezbytná je ze stejného důvodu citlivost při volbě výchovných metod. Dále požadavek stanoví vyváženost v působení na rozumovou i citovou složku psychiky, vytváření příležitostí pro kladné emocionální zážitky (výchova zážitkem).

Požadavek sociálního kontaktu upozorňuje na význam osobních vztahů, jako je přátelství a kamarádství, i na důležitý vliv sociálních skupin na vývoj jedince. Volnočasové skupiny mají zvláštní charakter, daný zejména dobrovolnou účastí. Dávají svým členům příležitost k poznávání nových lidí, ke vzájemné komunikaci, k osvojování různých životních rolí.

Obecně platné výchovné principy a zásady i specifické požadavky pro výchovu ve volném čase, jejich respektování mohou do značné míry přispět k účinnosti výchovného působení. Zamyšlení nad tím, které požadavky a do jaké míry pedagog plní, mohou také posloužit při posuzování jeho práce i pro jeho vlastní sebehodnocení.

SHRNUTÍ 1. KAPITOLY

Pedagogika volného času je jedním z oborů pedagogiky. Je to věda o výchově ve volném čase. Jako každý samostatný vědní obor má svůj systém pojmů. Mezi základní pojmy pedagogiky volného času patří pojem volný čas, pojmy výchova ve volném čase, výchova mimo vyučování, výchova mimotřídní a mimoškolní, neformální a informální výchova, teorie a metodika výchovy ve volném čase, mimo vyučování. Pedagogičtí pracovníci v oblasti volného času jsou vychovatelé a pedagogové volného času. Výchova ve volném čase má funkci výchovně-vzdělávací, zdravotní, sociální a preventivní. Jako specifická oblast výchovy má výchova ve volném čase své specifické cíle, podmínky a prostředky. Pro realizaci výchovy ve volném čase platí také specifické požadavky. Nejdůležitější je požadavek pedagogického ovlivňování volného času a požadavek dobrovolnosti.

Otázky k opakování

1. Jakým způsobem lze charakterizovat pedagogiku volného času jako vědní obor?
2. Které instituce se zabývají pedagogikou volného času na teoretické i praktické úrovni?

- ?**
3. Se kterými základními pedagogickými pojmy pedagogika volného času pracuje?
 4. V čem se podle vašeho názoru liší volný čas dětí a dospělých?
 5. V čem se od sebe liší výchova ve volném čase a výchova mimo vyučování?
 6. Který z pojmů výchova formální, neformální a informální nejvíce vystihuje podmínky výchovy ve volném čase?
 7. Jaký je rozdíl a v čem jsou shodné profese pedagoga volného času a vychovatele?
 8. Které základní funkce plní výchova ve volném čase?
 9. Co je obecným cílem výchovy ve volném čase?
 10. Co patří ke zvláštnostem vnitřních a vnějších podmínek výchovy ve volném čase?
 11. Které jsou hlavní prostředky výchovy ve volném čase?
 12. Jak je stanoven obsah výchovy ve volném čase?
 13. Které metody a formy práce jsou pro výchovu ve volném čase typické?
 14. Jaké základní požadavky určují materiální vybavení prostorů pro volný čas?
 15. Které specifické požadavky platí pro realizaci výchovy ve volném čase?

Úkoly k řešení, reflexe

- !**
1. Zopakujte si poznatky z obecné pedagogiky – pedagogika, cíle, podmínky, prostředky výchovy. Porovnejte je s novými vědomostmi.
 2. Zamyslete se, z jakého pohledu bude volný čas posuzovat pedagog, psycholog, lékař, ekonom, politik.
 3. Vyhledejte publikaci některého z významných autorů v oblasti pedagogiky volného času a určete, čím se zabývá.
 4. Pokuste se v odborném pedagogickém tisku najít článek, který se zabývá výchovou ve volném čase, pohovořte o něm.

5. Vyhledejte ve slovnících nebo odborných publikacích různá vymezení pojmu volný čas.
6. Pokuste se o umělecké vyjádření pojmu volný čas (literární, výtvarné, hudební).
7. Znázorněte graficky rozdělení času v průběhu svého běžného pracovního dne (koláč času).
8. Uveďte na příkladu zařízení nebo instituce, které z vlastní zkušenosti znáte, jak plní jednotlivé funkce výchovy ve volném čase.
9. Uveďte příklady výchovných cílů pro některá školská výchovná zařízení.
10. Navrhněte ideální materiální vybavení pro vybrané školské výchovné zařízení.
11. Navrhněte hru pro letní dětský tábor, které se mohou zúčastnit děti různého věku.
12. Zamyslete se a vyslovte názor na výchovné využití vlivu masmédií – zvláště televize a internetu.
13. Podle vlastní zkušenosti uveďte příklady významných osob, ve kterých současná mládež hledá své vzory.
14. Posuďte, jak vybrané zařízení, instituce, organizace, ve které jste trávil/a svůj volný čas, respektovala uvedené požadavky pro výchovu ve volném čase.

2 Přehled subjektů, které se podílejí na výchově ve volném čase

Tato kapitola informuje o tom, kde probíhá výchova ve volném čase. Podává charakteristiku jednotlivých subjektů, vymezuje jejich možnos-

ti při pedagogickém ovlivňování volného času i zvláštnosti výchovného působení. Zvýšenou pozornost věnuje školským výchovným zařízením, protože jejich podíl na výchově ve volném čase je v našich současných podmínkách velmi významný.

2.1 Význam rodiny pro utváření vztahu k volnému času

Rodina, rodinné prostředí se významně podílí na utváření osobnosti dětí, ale také ostatních členů rodiny. Působení rodiny má v porovnání s vlivem školy a školských zařízení své zvláštnosti. Od rodičů nelze očekávat profesionální přístup, většinou nemají pedagogické vzdělání. Zato však mezi členy rodiny existují silné emocionální vazby. Kvalita těchto vztahů je pro výchovné působení rodiny podstatná. Rodina určuje do značné míry životní styl svých členů. Využívání volného času je jedním z jeho ukazatelů. Od rodičů se děti učí chápat volný čas jako určitou hodnotu, hospodařit s ním a naplňovat ho určitými aktivitami. Rodiče mají v tomto směru mnoho možností. Především slouží svým dětem jako vzory pro napodobování. Dále mají příležitosti trávit s dětmi část volného času společně při zajímavých činnostech. Je žádoucí, aby věnovali pozornost dětským zájmům, podporovali zájmové činnosti svých dětí.

Rodiče by měli působit jako pozitivní vzory. Sami by měli umět s volným časem dobře hospodařit, nepřeceňovat ho ani nepodceňovat. Dobrým vzorem nebude rodič, který tráví většinu času v zaměstnání a i doma se až do úpadu věnuje svým povinnostem, matka, která si nemá čas pohrát s dětmi, protože vzorně pečuje o domácnost. Jako špatný příklad samozřejmě působí i takoví rodiče, kteří nechodí do práce a svůj volný čas tráví nicneděláním. Z jednání rodičů naopak má být zřejmé, že plnění povinností i volný čas jsou přirozenou součástí života,

že do volného času kromě odpočinku a relaxace patří i osobní zájmy, koníčky, hobby. Je dobré, když dítě vidí, že otec i matka mají své záliby a navzájem si je tolerují, že mají i společné zájmy. Dohoda o tom, jak bude rodina trávit volný čas, je důležitá při plánování partnerského soužití. Způsob trávení volného času je žádoucí vzít v úvahu už při výběru partnerů.

Společné prožívání volného času je pro utváření dobrých rodinných vztahů důležité. Je však zapotřebí volit činnosti tak, aby se na nich mohli podílet všichni členové rodiny a všichni z nich měli příjemné zážitky. Druhy činností musí odpovídat věku, možnostem i zájmovému zaměření všech rodinných příslušníků. Nabízejí se různé formy turistiky, rekreační sportování, drobné kutilství apod. Je dobré, když rodiče předávají své zájmy dětem, není však nezbytné, aby děti měly stejné zájmy. Otec fotbalista se musí smířit s tím, že syn raději chodí na ryby, matka, která ráda plete, nezanevře na dceru, která hraje fotbal. Podstatné je to, že se děti od rodičů naučí, že mít osobní záliby patří k běžnému životu. Pro společné trávení volného času je užitečný kontakt s jinými rodinami, ve kterých děti i rodiče mají kamarády. Je vhodné využívat i nabídky různých subjektů, které nabízejí společné aktivity rodičů s dětmi, jako např. střediska volného času, rodinná centra apod. Je velmi dobré, když rodiny dokážou takto prožívat část svého volného času, těší se na tyto chvíle. Není však nezbytné, aby to byl veškerý volný čas, každý člen rodiny má mít i svůj osobní prostor, kdy tráví čas mimo rodinu.

Další z možností, kterou mají rodiče při ovlivňování volného času svých dětí, je **podpora jejich zájmů**. Rodiče, kteří dobře znají své děti, je mohou nenásilně směřovat k vhodným zájmovým činnostem. Děti rády o svých zálibách mluví. Rodiče by měli umět dětem naslouchat, projevit opravdový zájem, dát najevo radost z úspěchů. Samozřejmostí je účast rodičů tam, kde děti prezentují výsledky svých zájmových činností (soutěže, výstavy, veřejná vystoupení apod.). Nezbytná je i materiální podpora od placení různých poplatků, zajišťování materiálního

vybavení až po eventuální dopravu či doprovod za zájmovou činností. Citlivý přístup rodičů k dětským zálibám je nesmírně důležitý. Především je nutné respektovat skutečnost, že volnočasové aktivity jsou dobrovolné, není na místě dávat je dětem jako příkaz. Možná, že dítě nesplní očekávání svých rodičů, není tak úspěšné, jak rodiče očekávali. To však nesmí narušit vzájemný vztah. Požadavek dobrovolnosti zároveň neznamená nechat dítě často a bez vážného důvodu střídat zájmy. Je užitečné vždy stanovit po dohodě s dětmi určitý cíl, kterého se budou snažit dosáhnout. Při poklesu zájmu je na místě pokusit se najít příčinu a hledat účinnou motivaci a vhodné výchovné prostředky k tomu, aby dítě ve své zájmové činnosti pokračovalo.

Rodinné prostředí výrazně ovlivňuje využívání volného času všech svých příslušníků. Kromě rodičů se na tomto ovlivňování podílejí i prarodiče, další příbuzní a přátelé rodiny. Stojí také za úvahu, do jaké míry děti ovlivňují volný čas svých rodičů nebo prarodičů. Mnohdy se z pouhého doprovodu dítěte stane aktivní účastník volnočasových aktivit.

Je důležité připomenout, že kromě aktivních zájmových činností je volný čas i dobou odpočinku. Organizované aktivity by měly být přiměřené obsahem a rozsahem, musí být vyvážené spontánními aktivitami, pro které se děti rozhodují podle svých momentálních potřeb. Hlavně menší děti by vždy měly mít prostor pro to „jen tak si pohrát“. Přes velký výchovný význam zájmových činností nelze jimi děti přesycovat, protože tím se vytrácí hlavní charakter volného času, kdy člověk dělá to, co chce, ne to, co musí. Neplatí, že čím více „kroužků“ dítě má, tím lépe je zajištěn jeho volný čas.

2.2 Podíl školy na pedagogickém ovlivňování volného času

Hlavním posláním škol je poskytnout příslušné vzdělání podle stupně a druhu školy. Školy se však ve svých programech zaměřují také

na výchovu v době mimo vyučování. Přestože výchova žáků a studentů ve volném čase není hlavním úkolem škol, propojení vyučování s dobou mimo vyučování se ukazuje jako užitečné a žádoucí. Především **propojení vyučování a zájmových činností** přináší dobré výsledky v obou oblastech. Zájem o vyučovací předmět je silným motivem pro zájmovou činnost v příslušné oblasti. Úspěchy v zájmové činnosti se odrážejí pozitivně ve výsledcích školního vyučování. Vyhraněné zájmy mohou být významným činitelem při volbě povolání.

V současné době se školy snaží profilovat tak, aby jejich programy byly přitažlivé pro budoucí žáky a hlavně jejich rodiče. **Nabídka bohatých a různorodých možností využívání volného času je jedním ze způsobů, jak získat žáky.** Mnohé školy své programy zaměřují na specifické oblasti, např. tělovýchovu, cizí jazyky, estetickovýchovné obory, zajímavou profesní orientaci. Zároveň v těchto oblastech nabízejí v době mimo vyučování návaznost formou bohatě zastoupených a odborně vedených pravidelných i příležitostných aktivit (účast v soutěžích, zájezdy, odborné semináře, mezinárodní setkání apod.). Základní školy se často úspěšně prezentují **zajímavými** školními vzdělávacími programy školních družin nebo školních klubů. Tato zařízení dávají rodičům záruku, že o jejich děti bude po vyučování dobře postaráno z hlediska bezpečnosti i pestrého programu činností.

Školy mohou plnit své funkce v oblasti výchovy ve volném čase různými způsoby. Většina škol nabízí **pravidelné a organizované zájmové činnosti** formou zájmových útvarů. Jejich množství i obsahové zaměření vychází ze zájmů a potřeb žáků i z možností personálního zabezpečení. Vedoucími zájmových útvarů jsou nejčastěji učitelé nebo vychovatelé. Mohou to být i rodiče žáků nebo osoby, které mají žádoucí odbornost a zájem o práci s dětmi. U středních odborných škol jsou zájmové útvary často zaměřené na rozšíření a prohloubení vědomostí a dovedností z odborných předmětů.

Další možnou oblastí výchovy ve volném čase v rámci škol jsou **příležitostné volnočasové aktivity**. Jejich formy mohou být rozmanité,

významnou roli hrají školní tradice. Mezi časté formy patří sportovní soutěže, vystoupení souborů, veřejná představení, výstavy výsledků práce žáků, veřejně prospěšné činnosti, odborné exkurze, vycházky, výlety, společenské akce jako akademie, besídky, společenské večery, plesy apod.

Všechny tyto aktivity dávají příležitost k vytváření dobrých vztahů mezi pedagogy, žáky a rodiči, k upevňování tradic školy. Zvlášť velký význam je v utváření neformálních partnerských vztahů mezi pedagogy a rodiči žáků.

Mnoho možností k ovlivňování volného času žáků vyplývá ze vztahů žáků a učitelů. **Učitelé jsou pro své žáky vzorem nejen v plnění povinností, ale i ve využívání volného času.** Sami by měli umět se svým časem hospodařit a mít své kvalitní zájmy. O svých zálibách by měli se svými žáky mluvit. Úspěchy v některé zájmové oblasti mohou výrazně zvýšit přirozenou autoritu učitele.

Povinností učitelů je také zajímat se o to, jak jejich žáci tráví volný čas. Mnoho možností mají v této oblasti zvláště třídní učitelé. Učitel si má o svých žácích vytvářet ucelený obraz. K tomu patří nejen studijní výsledky ve vyučovacích předmětech, ale i druh rodinného prostředí a zejména způsob trávení volného času. Tyto informace lze získávat pozorováním žáků v aktivitách mimo vyučování, rozbořem výsledků činností a zejména neformálními rozhovory se žáky i jejich rodiči.

Školy mají kromě své základní výchovně-vzdělávací funkce také vystupovat v roli **koordinátora volnočasových aktivit.** Mají mít dobrý přehled o nabídce k využívání volného času, které se týkají žáků a jsou pro ně dostupné. Škola je nejvhodnějším místem, kde se žádoucí informace spolehlivě dostanou ke všem dětem i jejich rodičům. Na nabídkách k využívání volného času se v současné době kromě školských zařízení podílí i celá řada nestátních neziskových organizací a dalších subjektů. Škola tyto informace může shromáždit a předat zájemcům různými formami. Učitelé mohou přímo své žáky informovat, mohou

předat informace rodičům při třídních schůzkách. S nabídkami lze žáky seznámit na nástěnkách, letáčky, školním rozhlasem, školním časopisem apod. Důležité je, aby žáci byli dobře informováni o možnostech, které se v regionu nabízejí pro využívání volného času, a tak měli možnost rozvíjet a uspokojovat své zájmy.

Kromě běžných základních a středních škol se na pedagogickém ovlivňování volného času podílejí velmi výrazně **základní umělecké školy a jazykové školy**. Zaměřují se na práci s dětmi i dospělými, kteří mají v určité oblasti nadání a zájem o činnost. Účast je dobrovolná, systém práce je podobný školnímu vyučování. Tyto školy pracují podle stanoveného programu, předpokládá se pravidelná účast, plnění uložených úkolů, výkony jsou většinou hodnoceny známkou. Základní umělecké školy mají obor hudební, výtvarný, literárně-dramatický a taneční. Nejčastěji jsou využívány individuální a skupinové formy práce. Mohou sloužit jako příprava ke studiu na středních či vysokých školách s uměleckým zaměřením. Jazykové školy mají obdobný způsob práce, zaměřují se na výuku cizích jazyků.

2.3 Přehled školských výchovných zařízení, která se podílejí na výchově ve volném čase

Termín školská výchovná zařízení vymezuje školský zákon, poslání jednotlivých zařízení konkrétněji určují příslušné vyhlášky. Jsou součástí výchovně-vzdělávacího systému. Jednotlivá zařízení vypracovávají vlastní školní vzdělávací program.

V podmínkách České republiky se školská výchovná zařízení podílejí velmi výrazně na pedagogickém ovlivňování volného času dětí nebo i dospělých. Je to výhodné z mnoha důvodů. Pedagogičtí pracovníci mají požadované vzdělání, programy jsou sestaveny v souladu s pedagogicko-psychologickými poznatky, zároveň respektují potřeby a přá-

ní dětí či dalších účastníků. Je zajištěna jejich bezpečnost. Zařízení se řídí závaznými právními normami, přitom však mají značnou volnost při sestavování struktury činností. Účast na volnočasových aktivitách je dobrovolná, činnosti se odehrávají v rozmanitých prostředích, která vyhovují pedagogickým, psychologickým, estetickým a hygienickým požadavkům.

Školská výchovná zařízení, která mají podíl na výchově ve volném čase, lze rozdělit do tří skupin:

- školská zařízení pro zájmové vzdělávání,
- školská výchovná a ubytovací zařízení,
- školská zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu.

Jednotlivé typy zařízení mají svá specifická poslání, plní základní funkce různými způsoby, pedagogické ovlivňování volného času má své zvláštnosti.

2.3.1 Školská výchovná zařízení pro zájmové vzdělávání

Zařízeními pro zájmové vzdělávání se rozumí školní družiny, školní kluby a střediska volného času.

Školní družiny většinou existují při základních školách. Mohou však být zřízeny i jako samostatná zařízení pro žáky více škol. Jsou určeny převážně pro žáky prvního stupně základní školy. Ve školní družině tráví děti značnou část své doby po vyučování. Je to zařízení, které ovlivňuje velkou část dětské populace. Hlavním posláním družin je umožnit dětem odpočinek a dát jim možnost připravit se na vyučování. Odpočinkem se rozumí klidové činnosti, ale i pohybové aktivity, které kompenzují nedostatek pohybu při vyučování. Odpočívat mohou děti i při vhodně volených a rozmanitých zájmových činnostech. V rámci programů oddělení družiny je mnoho příležitostí, aby se děti seznámily se základními zájmovými oblastmi, dokázaly se v nich orientovat, vyzkoušely si různé činnosti. Tato široká zájmová orientace je důležitá pro další

vývoj zájmů. Děti si musí mnohé vyzkoušet, teprve potom mohou volit to, co je nejvíce baví a v čem jsou úspěšné.

Družina má dětem umožnit přípravu na vyučování. Ta může mít rozmanitou podobu – plnění domácích úkolů, opakování a procvičování učiva formou didaktických her, konkrétní aplikace poznatků z vyučování při vycházkách, zájmových činnostech apod. Pro psaní domácích úkolů v družině musí být vhodné podmínky, hlavně klidné prostředí. Důležitá je také dohoda s rodiči. Hlavní roli hraje, které prostředí je pro dítě výhodnější. Zájem dítěte je na prvním místě. Důležitá je také délka pobytu dítěte ve družině.

V průběhu odpoledne se ve družině střídají různé druhy činností. Po obědě klidný odpočinek, který může zahrnovat individuální, skupinové i hromadné činnosti (klidné hry, drobné zájmové činnosti, rozhovory, předčítání, poslech hudby, relaxační cvičení apod.). Nezbytnou součástí denního režimu jsou pohybové aktivity, nejlépe venku. Většinou mají podobu pohybových her. Je také nutno respektovat potřebu spontánního pohybu dětí mladšího školního věku. Podle časových možností se zařazují rozmanité zájmové činnosti, které se mohou uskutečňovat i v průběhu ostatních činností podobně jako příprava na vyučování. Důležitou součástí výchovného působení školní družiny je také pěstování a upevňování hygienických návyků a příležitostně zařazované přiměřené veřejně prospěšné činnosti. Školní družina může být v provozu i v době před vyučováním (tzv. ranní družina), kdy jsou zařazovány pouze nenáročné činnosti odpočinkového a rekreačního charakteru. Družiny mají také možnost zřizovat zájmové kroužky. Je velmi důležité, aby byly vhodně časově zařazené do průběhu odpoledne, a nebyl tak narušený program oddělení školní družiny. Pro mladší školní věk, hlavně jeho první polovinu (1. a 2. třídy), se ukazuje jako vhodnější pestrost zájmových činností než časná specializace. Volba kroužků má většinou nahodilou podobu (chodí tam kamarád, je tam hodný vedoucí), nebo rozhodují rodiče.

Děti ve školní družině jsou rozděleny do oddělení, která se naplňují nejvýše do počtu 30 žáků. O počtu dětí na jednoho pedagoga rozhoduje ředitel. Pedagogové ve školní družině jsou zařazeni do kategorie vychovatel.

Výše poplatků za služby školní družiny je rámcově stanovena příslušnou vyhláškou, konečné rozhodnutí provádí ředitel školy nebo samostatného školského zařízení.

Školní klub je jedním ze školských zařízení pro zájmové vzdělávání. Je zřizován při školách. Jeho činnost je rámcově určena příslušnou vyhláškou. Klub poskytuje zájmové vzdělávání přednostně žákům druhého stupně základní školy nebo žákům odpovídajících ročníků gymnázia či konzervatoře. Účastníkem může být i žák prvního stupně základní školy, pokud není přijat k pravidelné denní docházce do školní družiny. Klub může sloužit žákům jedné nebo několika škol. Svojí činnost vykonává ve dnech školního vyučování nebo i ve dnech, kdy vyučování neprobíhá.

Docházka žáků do školního klubu je upravena tak, aby vyhovovala věkovým zvláštnostem dospívajících. V porovnání s mladšími dětmi jsou mnohem samostatnější, své zájmy často realizují v zařízeních mimo školu. Každodenní pravidelná a kontrolovaná docházka pro většinu z nich není přijatelná. Docházka do klubu je zcela dobrovolná, pro evidenci slouží kniha docházky, kde každý žák samostatně zapisuje svůj přííchod a odchod. Pokud se žák přihlásí k účasti na pravidelné zájmové činnosti v zájmovém útvaru, je evidence jeho docházky součástí dokumentace zájmových útvarů.

Činnost školního klubu se realizuje těmito formami:

- pravidelná zájmová činnost v zájmových útvarech,
- příležitostná zájmová či rekreační činnost,
- otevřená nabídka spontánních činností,
- podpora tzv. tvůrčích týmů, skupin iniciativních žáků s výrazným zájmovým zaměřením.

Nabídka činností vychází z přání a zájmů žáků. Respektuje výchovné záměry, personální i materiální podmínky. Pedagogický pracovník ve školním klubu je vychovatel. Na jeho osobnost jsou kladné vysoké nároky. Ocítá se v rozmanitých rolích učitele, rádce, instruktora, inspirátora, staršího přítele. Jeho výchovné působení musí být citlivé a nenásilné, nevhodný je autoritativní výchovný styl. Působí svým osobním příkladem, svojí ochotou pomoci a poradit, svojí přirozenou autoritou. Ta se zakládá na jeho vědomostech a dovednostech i způsobech jednání, které dospívajícím imponují. Ukazuje se, že pro vychovatele v klubu je vhodný spíše mladší věk – věková blízkost pubescentům, ale zároveň osobností zralost. Je vhodné, aby byla zastoupena obě pohlaví – vychovatel a vychovatelka.

Výchovné činnosti ve školním klubu mohou zajišťovat částečně i učitelé, externí pracovníci a dobrovolníci.

Prostory školního klubu a jejich vybavení mají odpovídat skutečnosti, že zde děti tráví značnou část svého volného času. Dávají možnost odpočinku, neformálních setkání kamarádů, určitý pocit soukromí i prostor pro osobní záliby, studium, organizované zájmové činnosti. Neměly by chybět oblíbené hry, počítače s připojením na internet, knihovna, ale případně ani možnost občerstvení. Funkční a estetické vybavení klubu přirozeně zvyšuje zájem dětí o účast na nabízených činnostech.

Zájmové vzdělávání ve školním klubu je poskytováno za úplaty. Výše úplaty je rámcově stanovena vyhláškou, snížení nebo prominutí úplaty je v pravomoci ředitele.

Problematika výchovy mimo vyučování dětí školou povinných začala být velmi aktuální v 19. století v souvislosti se zavedením povinné školní docházky, rozvojem manufaktur a továren a stěhováním obyvatelstva z vesnic do měst. O děti z chudých rodin se po vyučování většinou neměl kdo starat. Tuto péči začaly poskytovat různé dobročinné spolky, charity i jednotlivci. Později začaly obce zakládat pro děti školou povinné tzv. útul-

ky pro chudou školní mládež. První útulek vznikl v roce 1885 v Praze na Vyšehradě. Tyto útulky jsou historickými předchůdci školních družin a školních klubů. Hlavním cílem útlků bylo zaměstnat děti tak, aby se nemohly věnovat nevhodným, škodlivým činnostem. Plnily hlavně sociální funkci. Přesto byl jejich program navržen na tehdejší dobu dosti moderně. Byl kladen důraz na tělovýchovu, hry, pobyt venku, rukodělné činnosti, poznávání regionu i na přípravu na vyučování. Zároveň byl vznesen požadavek pedagogicky kvalifikovaného pracovníka pro toto zařízení.

V roce 1931 byly útulky přejmenovány na družiny pro školní mládež, později družiny mládeže. Jejich počet se rychle zvyšoval po r. 1945. V roce 1948 se staly součástí školské soustavy. Školským zákonem z r. 1960 byly ustanoveny školní družiny pro žáky 1.–5. tříd a školní kluby pro starší žáky. Obě zařízení se stala součástí škol. Počet školních klubů se však nikdy nevyrovnal počtu školních družin. I v současnosti jen málo škol zřizuje školní kluby. Uvažte samostatně možné příčiny.

Středisko volného času je zařízení pro zájmové vzdělávání. Jeho činnost je určena příslušnou vyhláškou. Středisko poskytuje své služby dětem, žákům, studentům i dospělým osobám. Pracuje s jedinci ve velkém věkovém rozmezí nebo i s věkově heterogenními skupinami.

Středisko má dva typy:

- dům dětí a mládeže, který nabízí rozmanité druhy zájmových činností,
- stanice zájmových činností, která se zaměřuje na jednu zájmovou oblast (např. stanice přírodovědců, techniků, turistů).

Středisko poskytuje zájmové vzdělávání rozmanitými formami.

Základní formou činnosti většiny středisek je **pravidelná zájmová činnost** v zájmových útvech. Nabídka druhů zájmových činností vychází z přání a potřeb účastníků, z možností personálního a materiálního zajištění (vhodní vedoucí, vhodné prostory).

Další důležitou složkou činnosti střediska jsou **příležitostné aktivity zájmového či rekreačního zaměření**. Do této skupiny patří i čin-

nosti, které se pravidelně opakují, ale ve velkém časovém odstupu, např. jednou za rok. Příkladem příležitostných aktivit jsou soutěže, sportovní utkání, besídky, veřejná vystoupení, výlety, oslavy svátků, významných dnů apod.

Dlouhou tradici má **táborová činnost**. Je spojena s vícedenním pobytem mimo místo, kde středisko sídlí. Táborová činnost se většinou uskutečňuje v době prázdnin (letní a zimní dětské tábory). Střediska organizují i tábory pro rodiče s dětmi, tábory pro děti s postižením společně s dětmi zdravými, tábory pro děti z rozmanitého sociokulturního prostředí apod. Tábory mohou mít zaměření všeobecné či s programem zaměřeným na určitou zájmovou oblast. Mohou se stát i vyvrcholením činnosti zájmových útvarů (sportovních, uměleckých, jazykových atd.).

Součástí činnosti středisek je **práce s jedinci, kteří mají specifické vzdělávací potřeby**. Umožňují rozvoj schopnosti nadaných, **talentovaných** dětí, žáků a studentů individuální péčí, přípravou na další studia, organizováním soutěží (olympiád). Pracují však také s jedinci **handicapovanými**, snaží se o jejich integraci mezi zdravé.

Střediska volného času se snaží vyhovět zvyšujícímu se zájmu o **nabídku spontánních aktivit**. Proto zřizují tzv. volné kluby, které nabízejí přitažlivé činnosti a přitom se nepředpokládá pravidelná docházka a účast v organizovaných činnostech. Některá střediska vymezují prostory pro spontánní aktivity nebo pořádají za podobným účelem dny otevřených dveří. Tyto druhy aktivit poskytují příležitost pro výchovné ovlivňování dětí, které nemají zájem o pravidelné organizované činnosti. Spontánní aktivity však u mnoha jedinců vzbuzují zájem věnovat se určitým zájmovým činnostem hlouběji.

Střediska se věnují také **osvětové činnosti**, shromažďují a poskytují informace dětem, žákům, studentům, rodičům, pedagogům i dalším účastníkům. Pedagogům nabízejí vzdělávací akce formou přednášek, seminářů, ukázek aktivit apod. Podílejí se také významně na prevenci sociálně pedagogických jevů.

Pedagogičtí pracovníci ve střediscích volného času jsou podle příslušného zákona zařazeni do kategorie pedagog volného času. Kromě stálých pedagogických pracovníků zajišťují výchovné činnosti ve střediscích také externisté a dobrovolníci.

Prostory a materiální vybavení středisek mají vyhovovat účelům, kterým slouží, zejména rozmanitým zájmovým a rekreačním činnostem. Účastníci tráví ve střediscích značnou část volného času. Tomu musí odpovídat úprava prostředí tak, aby působilo příznivě na psychiku všech, kteří se na činnostech podílejí.

Zájmové vzdělávání ve střediscích volného času je také poskytováno za úplaty. Stanovení výše úplaty stanovuje příslušná vyhláška. Ta také dává pravomoc řediteli střediska určit dobu splatnosti úplaty, eventuálně její snížení nebo prominutí.

Předchůdci středisek volného času byly domy pionýrů a mládeže, které v našich zemích byly zakládány ve druhé polovině 20. století. První zařízení tohoto typu vzniklo v roce 1949 v Brně. Podle školského zákona z r. 1960 se tato zařízení stala součástí vzdělávací soustavy. Úzká spolupráce s tehdejší Pionýrskou organizací však neznamenal, že nabídka činností se vztahovala pouze na její členy. Název domy pionýrů spíše vznikl tak, že organizovanost dětí v Pionýrské organizaci byla vysoká a proto téměř platilo, že co dítě, to pionýr.

2.3.2 Školská výchovná a ubytovací zařízení

Mezi školská výchovná a ubytovací zařízení se zařazují domovy mládeže, internáty a školy v přírodě. Všechny uvedené typy zařízení mají rozmanité funkce a poslání, výrazně se však podílejí na výchově ve volném čase a k volnému času.

Domov mládeže je určen pro žáky středních škol a studenty vyšších odborných škol, kteří nemohou do školy docházet nebo dojíždět, protože vzdálenost od místa bydliště je příliš velká. Příslušná vyhláš-

ka vymezuje účel domova, jeho organizaci, způsoby umisťování žáků a studentů a způsob úplaty za ubytování.

Domov mládeže poskytuje žákům a studentům ubytování, stravování, výchovně-vzdělávací činnost navazující na činnost škol, zajišťuje podmínky pro studium, přípravu na vyučování. Významnou součástí výchovy v domovech mládeže je **vedení k racionálnímu a plnohodnotnému využívání volného času**. Domov nabízí účast v pravidelných zájmových útvarech, možnost podílet se na příležitostných zájmových a rekreačních činnostech. Poskytuje také prostory pro spontánní aktivity ubytovaných. Žákům a studentům, kteří do domova přicházejí s již rozvinutými a aktivně provozovanými zájmy, je umožněno v nich pokračovat. Tuto možnost nabízí domov přímo ve svých zájmových útvarech nebo zprostředkuje možnost realizovat zájmovou činnost jiným způsobem, např. v jiném školském zařízení, v tělovýchovné organizaci, v základní umělecké škole apod. Veškeré nabídky pro trávení volného času a jejich realizace jsou na bázi dobrovolnosti. Pedagogičtí pracovníci poskytují nabídku, která vychází ze zjištěné situace. Ubytovaní žáci a studenti nabídky podle svých potřeb využívají. Snahou vychovatelů je samozřejmě zapojit do zájmových činností co nejvíce ubytovaných. K tomu slouží vhodná, účinná a promyšlená motivace, v žádném případě příkazy. Nutno však konstatovat, že studium na některých středních a vyšších odborných školách je časově velmi náročné. Po nezbytném odpočinku zbývá jen málo času pro zájmové činnosti. Vychovatelé se však setkávají i se žáky, kteří studiu věnují málo času, ale zároveň nemají žádné kvalitní osobní zájmy. Jejich motivace pro rozumné využívání volného času je závažným výchovným úkolem. Jeho úspěšné splnění může výrazně ovlivňovat životní styl mladých lidí, a tím i celý jejich další život.

Důležitou součástí činnosti domova mládeže je **zajištění podmínek pro učení, studium, přípravu na vyučování**. Domov ve svém režimu stanovuje studijní dobu, vhodné prostory s příslušným vybavením a klid k učení. Vychovatel sleduje školní výsledky žáků, motivuje je

k úspěšnému studiu. Spolupracuje s rodiči i vyučujícími, méně úspěšným žákům a studentům zprostředkuje pomoc. Sám může pomoci podle svých schopností, vědomostí, dovedností a časových možností. V žádném případě jeho povinností není žáky či studenty doučovat.

Výchovné působení domova mládeže se zaměřuje také na upevňování či vytváření **sebeobslužných návyků** v oblasti osobní hygieny, péče o oděv, obuv, další osobní věci. Vychovatelé vedou ubytované k udržování pořádku v prostorech domova mládeže. Výsledky jsou kontrolovány a hodnoceny. Důležitá je také oblast ovlivňování stravovacích návyků se snahou podporovat zdravé návyky, pestré složení stravy, pitný režim, kulturu stolování apod.

Pedagogickými pracovníky v domově mládeže jsou **vychovatelé**. Ubytování jsou rozděleni do výchovných skupin, každou skupinu vede jeden vychovatel. Počet žáků či studentů ve skupině určuje příslušná vyhláška. Výchovné skupiny bývají složené z žáků či studentů různých škol, ročníků, různého věku. To dává vychovatelům málo možností k uplatnění hromadných forem práce – skupiny se společně setkávají spíše výjimečně. Proto základem výchovného působení vychovatele jsou spíše skupinové formy – práce s menšími skupinami nebo individuální působení. Samozřejmou součástí pracovních povinností vychovatele je vedení stanovené dokumentace. Sleduje školní docházku ubytovaných, dodržování režimu, příchody a odchody, dodržování pravidel osobního volna v domově i mimo jeho prostory apod. Vychovatelé pracují také jako vedoucí zájmových útvarů podle své specializace nebo svého osobního zájmového zaměření.

Z hlediska úspěšnosti výchovného působení domovů hrají velkou roli **prostory a jejich materiální vybavení**. Je nutno vzít v úvahu, že žáci či studenti často poprvé odcházejí z rodinného prostředí, mají své specifické zvyklosti, většinou silnou vazbu na rodiče. Zejména mladším žákům se často stýská. Proto je důležité nejen citlivé výchovné působení, ale i takové prostory, které připomínají domácí prostředí a poskytují

alespoň částečně pocít soukromí. Velkou roli hraje počet lůžek v pokojích (maximálně 6 lůžek), prostory pro osobní věci, pro studium, možnost umístění předmětů, ke kterým mají ubytovaní osobní vztah, přiměřená výzdoba prostorů, úroveň sociálních zařízení, kuchyňské koutky, používání osobních počítačů a dalších spotřebičů apod. Všechny tyto i další podmínky jsou upřesněny ve vnitřním řádu domova mládeže. Vnitřní řád domova mládeže vymezuje práva a povinnosti ubytovaných žáků a studentů, stanovuje základní režim dne i užívaná výchovná opatření. Důraz se klade na uplatňování samosprávních prvků. Prostřednictvím svých zástupců v samosprávě domova mládeže participují žáci a studenti na celém chodu domova.

Výše úplaty za ubytování v domově mládeže, způsob jejího stanovení je určen příslušnou vyhláškou. Výši úplaty stanoví ředitel s přihlédnutím k vybavení a k úrovni poskytovaných služeb. Vyhláška také upravuje způsoby umisťování žáků a studentů v domově i důvody k eventuálnímu ukončení pobytu.

Ubytování žáků a studentů, kteří bydleli daleko od školy, a proto nemohli dojíždět, bylo problémem již od středověku. Řešením bylo většinou ubytování v soukromí. Úroveň bydlení, stravování a další péče byla velmi rozmanitá. Samostatným problémem bylo ubytovávání učňů. Většinou bydleli u svých mistrů a velmi často museli žít v bídných podmínkách a vykonávat různé pomocné domácí práce. Ubytováváním učňů i studentů se v minulosti zabývaly i církevní organizace, např. salesiáni, kteří pro učně zřizovali školy, učňovská střediska a internáty. V institucionální podobě se ubytování a výchova učňů, žáků a studentů začala rozvíjet v našich zemích ve větší míře po druhé světové válce. Prošla složitým vývojem, úroveň ubytování a způsob výchovy se měnily. Kvalita ubytování a stravování se postupně zlepšovala, současné podmínky většiny domovů mládeže jsou velmi dobré nebo alespoň vyhovující. V průběhu let se výrazně měnil i způsob výchovy. Od původně silně autoritativního působení a poněkud vojenských forem (nástupy, hlášení, omezené osobní volno, povinná účast

na volnočasových aktivitách) se postupně přešlo spíše k demokratickému výchovnému stylu (uplatnění samosprávních prvků, participace na plánování, realizaci i hodnocení volnočasových aktivit, dobrovolná účast, přiměřená míra povinností a osobní svobody, převaha pozitivní motivace nad negativní). Změna způsobu výchovy je velmi výrazná. I v současnosti se však pojetí výchovy v jednotlivých domovech značně odlišuje. Je dáno celkovou koncepcí domova, strukturou ubytovaných žáků a studentů, ale i tradicemi zařízení a zkušenostmi pedagogů. Poněkud specifické postavení mají domovy mládeže penzionového typu, kde nejsou ubytovaní rozděleni do výchovných skupin a vychovatelé zajišťují buď běžný provoz, nebo pracují jako pedagogové volného času.

Mezi školská výchovná a ubytovací zařízení patří také **internáty**. Poskytují své služby dětem předškolního věku a žákům základních a středních škol se zdravotním postižením. Účel internátu je obdobný účelu domova mládeže. Zajišťuje ubytování, stravování a výchovně-vzdělávací činnost. Navazuje na výchovné působení škol či zařízení, do kterých děti či žáci docházejí, **zajišťuje podmínky pro přípravu žáků na vyučování**. Významnou součástí výchovného působení internátu je **pedagogické ovlivňování volného času**. Poskytuje ubytovaným možnost odpočinku, rekreace, nabízí pravidelné i příležitostné zájmové činnosti organizované i spontánní. Obdobně jako v domovech mládeže veškeré pedagogické působení ve volném čase respektuje požadavek dobrovolnosti, významná je schopnost pedagogů děti a žáky vhodně motivovat.

Internáty se podílejí také na výchově ke zdravému životnímu stylu vhodným uspořádáním režimu dne, pěstováním sebeobslužných návyků, zdravým stravováním. Dětem a žákům se zdravotním postižením zajišťuje internát nezbytnou speciálněpedagogickou podporu, může jim zajistit i léčebně preventivní a rehabilitační péči.

V internátech pracují vychovatelé, u kterých se kromě požadované vychovatelské kvalifikace předpokládá i vzdělání v oboru speciální

pedagogiky. Ubytování jsou rozděleny do skupin, každou skupinu vede jeden vychovatel. Počet dětí a žáků ve skupinách je shodný s počtem dětí a žáků ve třídách příslušné školy.

Požadavky na ubytování, prostory a jejich vybavení jsou obdobné jako u domovů mládeže. Vše musí odpovídat hygienickým normám, důležité je i estetické uspořádání prostředí. Zvláště velký význam má i pozitivní působení na psychiku dětí a žáků, vytvoření domácího prostředí a přiměřeného pocitu soukromí. Je samozřejmostí, že prostory internátu a jejich vybavení musí odpovídat i druhu zdravotního postižení ubytovaných.

Další podmínky pro umísťování v internátech, organizaci činností a úplatě za ubytování upravuje příslušná vyhláška.

Péči o postižené jedince se lidstvo zabývalo v celé své dlouhé historii. Ve starověku se lidé zbavovali postižených či příliš slabých novorozenců, různými způsoby je usmrcovali. Společnost je považovala za nepřiměřenou zátěž. I v dalších dobách žili postižení lidé na okraji společnosti, byli vysmíváni či zneužíváni. Péči o postižené a opuštěné děti zajišťovali církve, obce, charita, spolky či dobročinní jednotlivci. Změny v názoru na postižené osoby se začaly projevovat v našich zemích od počátku 19. století. Začaly vznikat první ústavy pro slabomyslné, nevidomé, hluchoněmé, tělesně postižené. V průběhu vývoje podobných institucí postupně nabývala na významu výchovná funkce oproti sociální. V současné době je hlavní snahou integrovat děti a žáky s postižením do všech typů škol a školských zařízení a plně rozvíjet všechny jejich schopnosti. Při rozhodování o eventuálním zařazení do speciální školy či internátu je rozhodující zájem a prospěch dítěte tak, aby mu bylo umožněno co nejlepší vzdělání a zároveň zohledněny jeho individuální zvláštnosti.

Škola v přírodě je školské výchovné a ubytovací zařízení. Její účel je velmi stručně vyjádřen příslušnou vyhláškou. Zajišťuje zotavovací pobyt ve zdravotně příznivém prostředí dětem z mateřských škol a žákům, kteří plní povinnou školní docházku. V průběhu zotavovacího pobytu

není vzdělávání přerušeno, přizpůsobuje se však specifickým podmínkám. Školy v přírodě jsou určeny hlavně pro děti a žáky ze znečištěného prostředí, které ohrožuje jejich zdraví.

V dopoledních hodinách probíhá ve škole v přírodě vyučování podle školního vzdělávacího programu. Rozvrh hodin je upraven tak, aby dával co nejvíce příležitostí k využití místních podmínek. Výuka probíhá v učebnách, pokud je to možné, také venku. Je zaměřena tak, aby žáci získali co nejvíce konkrétních poznatků o přírodě, historii a současnosti regionu, ve kterém pobývají, a to nejlépe vlastním pozorováním a činnostmi. Významná je možnost aplikovat získané poznatky v běžném životě a v praxi si je ověřovat. Vyučování ve škole v přírodě co nejvíce podporuje aktivitu, tvořivost, dává prostor pro pohyb venku a pro rozmanité herní aktivity.

V době mimo školní vyučování jsou ve škole v přírodě zařazovány především činnosti, které mají charakter volného času, poskytují prostor pro odpočinek a rekreaci a zároveň pro rozvíjení zájmů. Uspořádání režimu odpoledne připomíná program oddělení ve školní družině.

Po vyučování a obědě následují **klidné odpočinkové činnosti**. Jejich obsah se řídí stupněm únavy dětí s přihlédnutím k jejich věku. Nejčastěji mívá podobu osobního volna, děti si volí činnosti individuálně a spontánně.

Po klidném odpočinku je vhodný prostor pro **pohybové rekreační aktivity**, jako jsou vycházky, náročnější turistika, drobné pohybové hry, sportovní hry, soutěže apod. Pokud je to možné, konají se venku, a to i při horším počasí. V průběhu odpolední rekreace je žádoucí zařazovat **rozmanité zájmové činnosti** tak, aby se v průběhu školy v přírodě vystřídal všechny hlavní zájmové oblasti. Společenskovední zájmové činnosti se zaměřují především na poznávání historie a současného života lidí daného kraje. Přírodovědné zájmové činnosti dávají příležitost k přímému poznávání objektů živé i neživé přírody a turistika tvoří podstatnou složku zájmových aktivit. Ve škole v přírodě lze velmi dobře vy-

užít v rámci pracovně-technických činností práci s přírodními materiály, rozvíjet manuální zručnost dětí. Své významné zastoupení mají i veškeré estetickovýchovné zájmové činnosti (hudební, výtvarné, literární, dramatické) opět s využitím regionálních zvláštností. Většinu z nich lze také realizovat venku.

V podvečerních a večerních hodinách je opět prostor pro drobné individuální činnosti i pro společná setkání skupin a společenské hry. S výhodou lze uplatnit hry a cvičení z oblasti tvořivé dramatiky, simulací hry, soutěže, besedy, vystoupení jednotlivců a skupin apod. **Příprava žáků na vyučování** má podobu didaktických her a aplikace vědomostí v průběhu zájmových činností.

Během pobytu dětí a žáků ve škole v přírodě je důležité dbát na **do-držování sebeobslužných návyků**. Jejich úroveň je u jednotlivých dětí různá, mnohdy nejsou návyky upevněné, někdy zcela chybí. Z pohledu vychovatele je nutná kontrola, důslednost, osobní příklad, pozitivní motivace. Vychovatel dohlíží nejen na osobní hygienu dětí, ale i na vhodné oblečení, péči o osobní věci, udržování pořádku v pokojích. Pozornost je nutno věnovat i dětem, které mají ze zdravotního hlediska speciální potřeby.

Pobyt dětí a žáků ve škole v přírodě má význam z hlediska zdravotního, výchovně-vzdělávacího, sociálního i preventivního. Zdravotní funkce se považuje za primární. Školy v přírodě ji plní pobytem ve zdravotně příznivém prostředí, pohybem venku, dodržováním osobní hygieny, správným složením stravy i dodržováním pitného režimu. Výchovně-vzdělávací funkce spočívá v možnosti přirozeně a nenásilně získávat množství nových vědomostí a dovedností. Za velmi významnou nutno považovat sociální funkci škol v přírodě. Mnohé děti se poprvé ocitají mimo přímý vliv rodiny. Učí se být samostatnější, komunikovat s vrstevníky i dospělými. Navazují nová kamarádství a přátelství, učí se prosazovat i podřizovat se, řešit vznikající konflikty. Toto vše ovšem pouze při citlivém pedagogickém vedení. Sociální klima na škole v přírodě má

být příjemné, plné pohody, případné konflikty je nutno rychle a účelně řešit. Pro pedagogy má pobyt s dětmi velký diagnostický význam. Mají možnost poznávat děti v jiném než běžném školním prostředí a bez vlivu rodiny. Poznatky o dětech jsou pro pedagogy cenné a mnohdy překvapivé. Pobyt ve škole v přírodě může sloužit i jako prevence sociálně patologických jevů, např. agresivity, nesnášenlivosti, šikany.

Pedagogickými pracovníky ve škole v přírodě jsou učitelé a vychovatelé. S dětmi z mateřských škol odjíždějí pokud možno učitelky, které s nimi v průběhu roku pracují. Se žáky základních škol vyjíždějí většinou třídní učitelé nebo ti, kteří žáky dobře znají. Pokud škola v přírodě nemá své stálé vychovatele, doprovází děti i tento pedagogický pracovník. U žáků základních škol zajišťuje učitel výuku, vychovatel činnosti v době mimo vyučování, zejména volnočasové aktivity. Přesné rozdělení povinností je nezbytné stanovit před odjezdem, dá se tak předejít mnoha nedopatřením. Důležitá je také vzájemná dohoda mezi pedagogy a určitá míra tolerance.

Pobyt ve škole v přírodě má svoji přípravnou, realizační i hodnotící fázi. Všechny mají velký význam, zanedbávání každé z nich může způsobit neúspěch, nespokojenost dětí, pedagogů i rodičů.

Součástí přípravné fáze je výběr a seznámení se s prostředím, určení skupin dětí, výběr pedagogů, vypracování návrhu programu, včetně eventuální etapové hry, a návrhu režimu dne. Důležité je odpovědné vypracování finančního rozpočtu. Všechny tyto informace jsou předány rodičům, včetně seznamu věcí, které děti budou potřebovat s sebou.

Realizace vypracovaného návrhu programu není dogma, je nezbytné ho v průběhu pobytu přizpůsobit podmínkám. Je vhodné vypracovat program pro lepší i horší počasí. Důležité je také zprostředkovat dětem zážitky, na které budou rády vzpomínat.

Na hodnocení školy v přírodě se podílejí děti, pedagogové a rodiče. Lze využít rozmanitých metod, např. rozhovorů, dotazníků, analýzy dětských kreseb, slohových prací atd. Výsledky důkladně provedeného hodnocení lze využít při plánování další školy v přírodě.

Původní délka pobytu ve školách v přírodě byla stanovena na 28 dní. Zdravotní efekt při takto dlouhém pobytu byl prokazatelný. V průběhu let se pobyt zkracoval proto, že pro mnoho dětí bylo takovéto odloučení od rodičů příliš dlouhé. Ještě významnějším důvodem je pravděpodobně finanční náročnost pro některé rodiny. Pokud se v současné době pořádají školy v přírodě, bývají zpravidla týdenní. Některé školy je nahrazují tzv. ozdravnými pobyty v přírodě, bez dopoledního vyučování.

2.3.3 Školská zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu

Školská zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu jsou diagnostické ústavy, dětské domovy, dětské domovy se školou a výchovné ústavy. **Ústavní výchova** je nařizována soudem, jestliže je výchova dítěte vážně ohrožena či narušena, pokud rodina neplní své funkce. **Ochranná výchova** je soudem ukládána, pokud dítě vykonalo čin, jenž by mohl být uznán při trestní odpovědnosti dítěte za čin trestný – tedy pro závažné poruchy chování. **Predběžné opatření** je okamžité opatření soudu, ocitne-li se dítě bez náležité péče nebo je jeho vývoj vážně ohrožen. Činnost těchto školských zařízení stanovuje příslušný zákon, podrobnosti upravuje vyhláška. Zákon zejména vymezuje účel a působnost zařízení, posílání jednotlivých druhů zařízení, práva a povinnosti dětí, pedagogů a osob odpovědných za výchovu, opatření ve výchově a způsoby úhrady péče a další ekonomické zabezpečení. Vyhláška upřesňuje obsah a organizaci výchovně-vzdělávací činnosti, postupy při přijímání, umisťování, přemisťování a propouštění dětí, zabezpečení pobytu dětí na útěku, umisťování dětí se zdravotním postižením, dětí se závažnými a extrémními poruchami chování, nezletilých těhotných dívek, nezletilých matek a jejich dětí a dětí cizinců.

Diagnostický ústav je zařízení, které přijímá děti, které ze závažných důvodů nemohou vyrůstat v rodině, byla jim soudem nařízena ústavní nebo uložena ochranná výchova nebo nařízeno předběžné

opatření. O umístění v diagnostickém ústavu mohou požádat i osoby odpovědné za výchovu svých dětí, u kterých se projevují výrazné poruchy chování. Pobyt dětí trvá zpravidla osm týdnů. V průběhu této doby plní zařízení úkoly diagnostické, vzdělávací (dětí chodí do školy), terapeutické (náprava chování a sociálních vztahů), výchovné a sociální i zdravotní. Na základě stanovené diagnózy rozhoduje diagnostický ústav o umístění dětí do příslušného zařízení, např. dětského domova nebo výchovného ústavu. Základní organizační jednotkou pro práci s dětmi je výchovná skupina, složená ze 4–6 dětí. Diagnostické ústavy nebo výchovné skupiny jsou členěny podle pohlaví nebo věku dítěte. Důležitou součástí výchovného působení je snaha o racionální využívání volného času, zejména podpora kvalitních zájmů.

Dětské domovy jsou školská zařízení, jež pečují o děti bez závažných poruch chování, o které se rodiče nebo jiné osoby odpovědné za výchovu nedokážou, nemohou nebo nechťejí postarat. Mohou to být děti z rodin, ve kterých se výrazně projevují sociálně patologické jevy (drogová závislost, agresivita apod.), děti závažně a dlouhodobě nemocných rodičů, rodičů ve výkonu trestu nebo mentálně retardovaných, děti z extrémně chudých rodin. Osiřelé děti jsou spíše výjimkou.

Do dětského domova mohou být umísťovány děti zpravidla od 3 do 18–19 let, eventuálně do ukončení profesní přípravy (nejvýše do 26 let). Do dětského domova se rovněž umísťují nezletilé matky se svými dětmi.

Děti předškolního věku většinou docházejí do mateřské školy. Žáci, kteří plní povinnou školní docházku, jsou zařazeni do základních či speciálních škol v regionu, jež navštěvují společně s dětmi vyrůstajícími v rodině. Starší děti navštěvují střední školy s přihlédnutím ke svým schopnostem, zájmům i dopravní dostupnosti. Při větší vzdálenosti školy od dětského domova je možné ubytování v domově mládeže nebo internátě. V dětském domově mohou být ubytováni i studenti vyšších odborných či vysokých škol za podmínek, které upřesňuje příslušná vyhláška.

Dětský domov plní funkci výchovně-vzdělávací, sociální, zdravotní i preventivní. Jeho výchovné působení se zaměřuje na dobu mimo vyučování – před odchodem do školy a po návratu ze školy. Důležitou součástí doby mimo vyučování je u žáků základních a středních škol **příprava na vyučování**. Mnohé děti přicházejí do dětského domova s mezerami ve vědomostech a neumí se učit. Proto je práce vychovatele v této oblasti velmi náročná. Obdobná situace je v oblasti **sebeobslužných návyků**. Mnohdy je zapotřebí základní hygienické návyky teprve vytvářet, odstraňovat zlozvyky. To se týká nejen osobní hygieny, ale i péče o osobní věci a udržování pořádku v pokojích i ve společných prostorách. Pro budoucí samostatný život je důležité naučit se takové práce, jako je praní, žehlení, úklid, drobné opravy, nákup, příprava jednoduchých pokrmů apod. Do oblasti sebeobsluhy patří i společenské návyky, kultura stolování, schopnost přiměřené komunikace.

Podstatnou součástí výchovy mimo vyučování v dětských domovech je **pedagogické ovlivňování volného času**. Je důležité poskytnout dětem prostor pro odpočinek, pohybovou rekreaci, přiměřenou zábavu a zejména pro rozvoj zájmů. To vše se děje formou pravidelných i příležitostných činností, aktivit organizovaných i spontánních, individuálních, skupinových i hromadných. Dětské domovy nabízejí účast ve vlastních zájmových útvarech, větší důraz je však kladen na účast dětí v útvarech mimo domov, např. ve škole, domě dětí a mládeže, základní umělecké škole, tělovýchovné jednotě apod. Má to velký význam pro jejich socializaci. Dětský domov není uzavřené zařízení, děti mají přiměřenou míru osobní svobody s přihlédnutím k věku a individuálním zvláštnostem. Pracovníci dětského domova zpravidla podporují styky dětí s rodiči a dalšími rodinnými příslušníky. Důležitým, ale obtížným úkolem dětských domovů je připravit děti na budoucí samostatný život, naučit je zvládat péči o domácnost, úřední jednání, hospodaření s penězi apod.

Děti v dětských domovech jsou zařazovány do rodinných skupin s počtem 6–8 dětí zpravidla různého věku a pohlaví. Sourozenci se většinou zařazují do jedné rodinné skupiny.

Dětský domov se školou zajišťuje péči o děti s nařízenou ústavní výchovou, s uloženou ochrannou výchovou nebo o nezletilé matky a jejich děti. Většinou se jedná o jedince se závažnými poruchami chování nebo s duševními poruchami. Do tohoto zařízení jsou umísťovány děti od 6 let do ukončení povinné školní docházky. Školní docházku usku- tečňují ve škole zřízené při dětském domově. Základní organizační jed- notkou pro práci s dětmi je rodinná skupina s počtem 5–8 dětí. Obsah výchovně-vzdělávacích činností je obdobný jako v dětském domově.

Výchovný ústav pečuje o děti starší 15 let se závažnými poruchami chování, u nichž byla nařízena ústavní výchova nebo uložena ochran- ná výchova. Do výchovného ústavu mohou být umísťovány i nezletilé matky a jejich děti. Výjimečně může být umístěno i dítě starší 12 let, projevují-li se u něho závažné poruchy chování.

Ústav plní zejména úkoly výchovně-vzdělávací a sociální. Při vý- chovném ústavu se jako jeho součást zřizuje základní nebo speciální škola, eventuálně střední škola.

Výchovný ústav poskytuje výchovně-léčebnou péči, zajišťuje ji spe- ciálněpedagogickými a psychologickými metodami. Významnou sou- částí výchovného programu jsou psychoterapeutické a socioterapeu- tické techniky individuální i skupinové. Z hlediska prevence sociálně patologických jevů je důležité vedení dětí k rozumnému využívání vol- něho času, zejména k hodnotným zájmovým činnostem. Ty jsou sou- částí plánu výchovně-vzdělávacích činností.

Uvedená zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu zajišťují dětem řádné prostorové podmínky, to je obývací pokoj, ložnice dětí, kuchyň- ka s jídelnou, sociální zařízení a pokoj vychovatelů. Vnitřní vybavení prostorů je obdobné jako u běžných domácností. Zařízení zajišťují dě- tem ošacení, obuv, potřeby pro vzdělávání, včetně výpočetní techniky, běžné elektrické přístroje, vybavení pro rekreaci, sport, turistiku a další zájmové činnosti. Stravování je zajišťováno hromadně nebo částečně za pomoci dětí ve skupinách (např. snídaně a svačiny za pomoci dětí

ve skupině, obědy společně ve školní jídelně nebo v zařízení, večeře opět ve skupině). Zařízení zajišťuje dále přiměřené osvětlení, vytápění, mikroklimatické podmínky, zásobování vodou a částečně úklid. Děti v zařízeních dostávají kapesné, osobní dary a jednorázový příspěvek při propuštění ze zařízení. Výše těchto částek je určena zákonem.

Na úhradu péče o děti v zařízeních přispívají osoby odpovědné za výchovu (rodiče), pokud mají vlastní příjmy. Výši příspěvku určuje příslušný zákon s přihlédnutím k věku dítěte.

Péči o děti v zařízeních pro ústavní a ochrannou výchovu zajišťují pedagogičtí pracovníci. V dětském domově zajišťují denní péči zpravidla dva vychovatelé, noční službu asistent pedagoga. Kvalifikační požadavky stanovuje zákon. Dalšími pracovníky zařízení může být psycholog, speciální pedagog – etoped, sociální pracovník. Provoz zařízení dále zajišťují nepedagogičtí pracovníci.

Historie péče o děti osiřelé či opuštěné je velmi stará. Již v daleké minulosti byly zřizovány obecní útulky pro sirotky. Tyto děti nacházely útulky i v klášterích nebo internátech při církevních školách. Za prioritní byla považována sociální funkce těchto institucí. Mnohdy byly děti tvrdě trestány nebo i zneužívány. V Čechách vznikaly první doložitelné instituce pro děti bez rodičů od poloviny 19. století. V průběhu 20. století nabývala postupně na významu výchovně-vzdělávací funkce. Postupně převzal odpovědnost za ústavní a ochrannou výchovu rezort školství. Současné trendy zdůrazňují individualizaci výchovné péče, snížení počtu dětí ve skupinách a zařízení rodinného typu. Pokud je to možné, dává se přednost výchově dětí v rodinách před ústavní výchovou (opatření v rámci širší rodiny, adopce, pěstounská péče). Vždy však bude existovat skupina dětí, pro které není jiné řešení než ústavní výchova (děti starší, postižené, odlišného vzhledu) nebo pro které je tato forma přijatelnějším řešením (např. děti se silnou citovou vazbou na rodiče, děti z rodin, kde je možné uvažovat o nápravě podmínek a návratu dětí k rodičům).

2.4 Příklady dalších subjektů, které se zabývají výchovou ve volném čase

Kromě rodiny, školy a školských zařízení se na výchově ve volném čase podílí celá řada velmi různorodých subjektů. Významnou roli hrají **nestátní neziskové organizace, obce se samostatnou působností a nízkoprahová zařízení pro děti a mládež**.

Nestátní neziskové organizace

Nestátními neziskovými organizacemi se rozumí občanská sdružení, obecně prospěšné společnosti a nadace. **Občanská sdružení** se ustanovují podle zákona o sdružování občanů. Některá sdružení působí na celém území České republiky, jiná mají pouze místní působnost. Dají se členit i podle dalších hledisek, např. podle celkové orientace, obsahu činnosti, složení členstva, vnitřního uspořádání, podle míry vlivu na děti a mládež i vztahu k dalším institucím společnosti. Volným časem se zabývají jak sdružení dospělých, tak sdružení dětí a mládeže. Mnohá sdružení dospělých pracují i s mládeží, je to součást jejich programu.

Sdružení dětí a mládeže je možno uspořádat podle obsahu činností a výchovného zaměření. Mezi **sdružení všestranného obsahu** se zaměřením na výchovu k občanství patří zejména Junák a Pionýr.

Organizace **Junák** je součástí celosvětového skautského hnutí založeného v roce 1907 lordem Robertem Baden Powellem. U nás je zakladatelem skautingu A. B. Svojsík v r. 1911. Jeho spis *Základy junáctví* byl vydán v roce 1912. V průběhu společenských změn prošel Junák složitým vývojem, několikrát byla jeho činnost přerušena. Ve svém programu klade důraz na pobyt v přírodě, osvojování praktických dovedností, zvyšování fyzické zdatnosti a rozvíjení morálních vlastností, jako je družnost, altruismus, pomoc druhým, sebekázeň apod.

Pionýr je druhým největším sdružením dětí a mládeže u nás. Současný Pionýr vznikl po zániku Pionýrské organizace SSM v roce 1990. Vymezuje se jako hnutí demokratické, nezávislé, nepolitické a otevřené. Obhazuje zájmy a potřeby svých členů, nabízí pravidelné volnočasové aktivity. Dlouhou a dobrou tradici mají zejména letní pionýrské tábory.

Občanská sdružení zájmového charakteru se zaměřují na uspokojování zájmů svých členů. Nejčastěji se jedná o zájmy tělovýchovné a sportovní. V této oblasti má nejdelší tradici Sokol, založený v roce 1862 Miroslavem Tyršem a Jindřichem Fügnerem. Hlavní částí programu byly tělovýchovné aktivity, ale i kulturní a osvětové činnosti. Původně byl zaměřen na aktivity dospělých, postupně velmi výrazně narůstal jeho význam pro děti a mládež.

Zájmová občanská sdružení se dále zaměřují na **pobyt v přírodě a zálesáckou činnost** (Česká tábornická unie, Liga lesní moudrosti, Zálesák, Asociace turistických oddílů mládeže ATOM apod.).

Mezi sdružení, která se zaměřují na **poznávání, ochranu přírody, ekologické aktivity**, patří např. Duha a Brontosaurus. Mezi zájmově zaměřená občanská sdružení patří také zájmové svazy, např. rybářů, včelařů, chovatelů drobného hospodářského zvířectva, zahrádkářů apod.

Občanská sdružení vznikají také v oblasti umělecké tvořivosti, společenskovedních aktivit a technických činností (Asociace pro mládež, vědu a techniku AMAVET, Asociace malých debružářů).

Posláním **sdružení veřejně prospěšných** je působit ve prospěch dalších lidí a jejich životního prostředí. Bývají to sdružení dospělých, která mají i své složky pro děti a mládež. Příkladem je Český červený kříž, Svaz dobrovolných hasičů, ale i rozmanitá sdružení dospělých pro podporu sociálně či zdravotně znevýhodněných jedinců.

Občanská sdružení zakládají také politické strany, církve a náboženské společnosti.

Církev a náboženské společnosti

Na pedagogickém ovlivňování volného času se podílejí také církve a náboženské společnosti. Jednotlivé farnosti nabízejí různé formy trávení volného času, hlavně dětem a mladým lidem. Diakonie a charita poskytují sociální služby i možnosti využívání volného času. Na výchově dětí a mládeže se velmi výrazně podílí katolická kongregace salesiánů. Založil ji v roce 1851 italský katolický kněz Giovanni Bosco (1815–1888). Jako svůj hlavní životní cíl si stanovil péči o sociálně slabou a delikventní mládež. Chtěl jim pomoci zlepšit životní úroveň, umožnit kvalitní vzdělání i trávení volného času, vše samozřejmě ve spojení s náboženskou výchovou. V podobném duchu pracují jeho následovníci. V současné době se salesiáni zaměřují především na výchovu dětí a mládeže ve volném čase. Salesiánská střediska mládeže nabízejí činnosti v klubech s volným programem (oratoře), pravidelnou zájmovou činnost, prázdninovou činnost (chaloupky) a většinou i nízkoprahová zařízení pro starší děti a mládež. Výchovný systém je označován jako preventivní. Je založen na laskavosti, vyhýbá se tvrdým trestům. Zdůrazňuje individuální přístup, pozitivní motivaci, rozumnou míru nároků na děti, jasnost požadavků, nenásilné a citlivé působení hlavně stálou přítomností pedagoga a jeho osobního příkladu (animace).

Příslušníci kongregace zvolili řeholní způsob života proto, aby veškerý svůj čas mohli věnovat pro dobro dětí a mládeže. Původně se zaměřovali na práci s chlapci (mužská řeholní společenství), v roce 1872 bylo založeno společenství Dcery Panny Marie Pomocné, které se výrazněji zaměřuje na práci s dívkami. Mezi sdružení křesťansky orientovaná patří YMCA a YWCA s dlouholetou tradicí.

Nízkoprahová zařízení pro děti a mládež

Tato zařízení jsou určena pro děti a mládež, která nemá zájem o pravidelné organizované volnočasové aktivity. Mezi klienty nízkopraho-

vých zařízení se často objevují jedinci, kteří mají své osobní problémy v souvislosti s rodinou, partnerskými vztahy, školním vzděláváním či pracovním uplatněním. Někteří se pohybují na hranici mezi zákonným a nezákonným jednáním nebo již přišli do konfliktu se zákonem. Bývají ohroženi sociálně patologickými jevy.

Zařízení se nazývají nízkoprahová pro svoji snadnou přístupnost (ne bezbarierový přístup, i když je možný). Snadnou přístupností se rozumí, že se zájemce nemusí přihlašovat, platit poplatky, nemusí uvádět žádné osobní údaje, dokonce ani jméno. Nízkoprahová zařízení mají stručně a jasně formulovaná práva i povinnosti, které musí klienti respektovat. Zakázané bývá např. agresivní vystupování, alkohol a jiné drogy apod. Zařízení nabízejí svým klientům několik druhů služeb:

- Volný bezplatný přístup, možnost využívat vybavení podle místních podmínek, pobyt v příjemném prostředí, kde je teplo a světlo, příležitost věnovat se četbě, práci na počítači a internetu, studiu, individuálním zálibám, přiměřené zábavě, rozhovorům s vrstevníky.
- Účast na volnočasových aktivitách, které mají různé formy – činnosti pravidelné i příležitostné, individuální, skupinové i hromadné. Zařízení zajišťuje vhodné prostory, základní materiální vybavení, odbornou pomoc a rady. Klienti jsou vedeni ke spolupodílení se na všech fázích činnosti; odborné vedení je nabízeno, ne vnucováno, plně platí požadavek dobrovolnosti. Je možné nabízet i vícedenní, např. víkendové, akce.

Snahou pracovníků zařízení je zařazovat do programu takové činnosti, které dávají možnost formovat žádoucí vlastnosti osobnosti prostřednictvím vlastních zážitků, např. pobytem v přírodě, vyrovnáváním se s nepříznivými podmínkami apod.

- Sociální služby, o které klient požádá a které většinou napomáhají řešit individuální životní problémy, se kterými si neví rady. Předpokladem je důvěra mezi klientem a pracovníkem zařízení, navázání kontaktu, vzájemná komunikace. Pracovník nízkoprahového zaříze-

ní může pomoci radou nebo i přímou účastí např. při jednání s rodinnými příslušníky, se školou, sociálním pracovníkem, s úřadem práce apod.

- Aktivita nízkoprahových zařízení se dále zaměřují na prevenci sociálně patologických jevů, jako je agresivita, šikana, nesnášenlivost a nepřátelství proti skupinám občanů, zneužívání drog, různé další formy závislostí, problémy v oblasti sexuality atd. Prevence spočívá ve vytvoření takových podmínek, které omezují možnost výskytu těchto jevů i v pořádání nácviku žádoucích forem chování individuálně i skupinově.

Pracovníci nízkoprahových zařízení mohou být pedagogové volného času, sociální pracovníci, včetně pracovníků v terénu. Jejich práce je velmi psychicky náročná. Předpokládá velkou míru empatie, tolerance a osobní zralosti ve věku, který je blízký věku klientů. Pracovníci často řeší rozpor mezi zachováním důvěrnosti sdělení a ohlašovací povinností. Ve své práci nejsou osamoceni, mají možnost supervize příslušných odborníků.

Živnostenské podnikání v oblasti volného času

Možnosti pro využívání volného času nabízejí i subjekty, které pracují na komerčním základě. Zřizují se jako živnosti. Nabízejí své služby v rozmanitých oblastech, např. v zájmovém vzdělávání (hudební, výtvarné, jazykové, taneční, tělovýchovné obory apod.), v sociální sféře (hlídací agentury, doučování apod.), provozování táborů. Nabízené služby jsou velmi pestré, nabídka se mění podle poptávky. Subjekty pracující na komerčním základě svojí pestrostí vhodně doplňují nabídku a rozšiřují možnosti trávení volného času.

Na základě příslušných právních dokumentů nejsou tyto aktivity vázanými živnostmi, není pro ně vyžadovaná odborná způsobilost. Proto také není zajištěna požadovaná úroveň nabízených služeb, která může být vynikající, průměrná i špatná.

Volný čas dětí, mládeže i dospělých ovlivňují i subjekty v oblasti zábavy a rekreace, jako např. herny, kavárny, diskotéky, cestovní kanceláře, pouťové atrakce. Ty většinou neusilují o záměrné výchovné působení.

Obce

Na ovlivňování volného času občanů se podle svých možností podílejí i **obce**. Zřizují příslušné instituce, které nabízejí možnost zájmového vzdělávání, např. regionální muzea, galerie, kina, divadla, kulturní domy a podobná zařízení, která často nabízejí celou škálu kulturních a vzdělávacích aktivit.

Dobrovolnictví

Dobrovolnické hnutí je jednou z oblastí, která může napomáhat při pedagogickém ovlivňování volného času dětí, ale i jiných skupin osob (seniorů, postižených, ...). Při práci s dětmi se dobrovolníci zaměřují hlavně na rodiny, které z různých důvodů nemají možnost, nechtějí nebo neumějí se svým dětem náležitě věnovat. Mohou to být rodiny s nízkou kulturní úrovní, sociálně, hlavně ekonomicky slabé rodiny, velmi početné rodiny, rodiny imigrantů, přistěhovalců, kde si děti teprve osvojují češtinu, rodiny, kde jsou rodiče pracovníě vytíženi natolik, že mají málo času věnovat se svým dětem atd. Dobrovolníci po dohodě s rodiči tráví s dětmi část jejich volného času, podněcují jejich zájmy, podle potřeby pomáhají s přípravou na vyučování. U dětí, které mají problém s navazováním sociálních vztahů, pomáhají i v této oblasti. Dobrovolníky bývají mladí lidé, často studenti, kteří zastávají vzhledem k dětem roli staršího kamaráda.

SHRNUTÍ 2. KAPITOLY

Na výchově ve volném čase se podílí celá řada subjektů. Patří mezi ně zejména rodina, škola, školská zařízení, nestátní neziskové organi-

zace, obce, církve, nízkoprahová zařízení, subjekty pracující na komerčním základě, dobrovolníci. V našich podmínkách se v současné době na pedagogickém ovlivňování volného času nejvýrazněji podílejí školská výchovná zařízení. Jsou to zařízení pro zájmové vzdělávání (školní družiny, školní kluby, střediska volného času), výchovná a ubytovací zařízení (domovy mládeže, internáty, školy v přírodě), zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu (diagnostické ústavy, dětské domovy, dětské domovy se školou, výchovné ústavy). Z nestátních neziskových organizací se na výchově ve volném čase nejvýrazněji podílejí občanská sdružení. Zaměřují se na aktivity dětí i dospělých. Jejich zaměření může být všeobecné s rozmanitou strukturou činností (Junák, Pionýr), nebo zaměřené na konkrétní zájmové oblasti. Některá občanská sdružení mají zaměření veřejně prospěšné.

Otázky k opakování

1. Které subjekty se podílejí na výchově ve volném čase v České republice?
2. Jaké možnosti v rámci výchovy ve volném čase má rodina?
3. V čem spočívá podíl školy na pedagogickém ovlivňování volného času?
4. Co se rozumí školskými zařízeními pro zájmové vzdělávání?
5. Jaké jsou formy zájmového vzdělávání?
6. V čem jsou zvláštnosti činností školních družin, školních klubů a středisek volného času?
7. Která zařízení patří mezi výchovná a ubytovací zařízení?
8. V čem jsou zvláštnosti činností domovů mládeže, internátů a škol v přírodě?
9. Která školská zařízení jsou označována jako zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu?
10. Jaký je rozdíl mezi ústavní a ochrannou výchovou?
11. Jak se jednotlivá zařízení ústavní a ochranné výchovy podílejí

- na pedagogickém ovlivňování volného času?
12. Co se rozumí termínem nestátní neziskové organizace?
 13. Jaké způsoby zaměření činností lze rozlišit u občanských sdružení?
 14. Jaký je podíl církve na výchově ve volném čase?
 15. Co se rozumí nízkoprahovými zařízeními pro děti a mládež?
 16. Co je obsahem činnosti nízkoprahových zařízení?
 17. V čem je přínos živnostenského podnikání v oblasti volného času? Jaké může přinášet problémy?
 18. V čem spočívá podstata dobrovolnického hnutí, jak se mohou dobrovolníci podílet na výchově ve volném čase?
 19. Jakými způsoby se na zajišťování volného času občanů mohou podílet obce?

Úkoly k řešení, reflexe

1. Uvažte, kdo nejvýrazněji ovlivňoval váš způsob využívání volného času.
2. Uveďte příklady využívání volného času ve vaší rodině, zhodnoťte je na základě získaných poznatků.
3. Vzpomeňte si, jak základní, eventuálně střední škola, do které jste chodili, ovlivňovala váš způsob využívání volného času, vaše zájmy.
4. Seznamte se s příslušnými právními dokumenty v souvislosti s činnostmi školských výchovných zařízení.
5. Zhodnoťte své vlastní zkušenosti se školskými zařízeními, jejich činnost na základě poznatků získaných při studiu.
6. Uvažte, které ze školských zařízení vás nejvíce ovlivnilo a v čem.
7. Zamyslete se, které z nestátních neziskových organizací nějakým způsobem ovlivnily váš život.
8. Pokuste se formulovat své vzpomínky na činnost sdružení dětí a mládeže (Junák, Pionýr apod.), vymezte klady a zápory.
9. Pokud máte zkušenosti s využíváním volného času v církvích či náboženských sdruženích, konkretizujte je.

10. Navštivte některé nízkoprahové zařízení a shrňte své poznatky a dojmy.
11. Uvažte, v čem je základní přínos dobrovolnického hnutí.
12. Pokud máte jiné další zkušenosti se subjekty, které nabízejí využívání volného času, podělte se o ně s ostatními studujícími.
13. Pokuste se navrhnout program zájmového útvaru, výchovného zařízení, občanského sdružení apod.
14. Navrhněte rozmanité možnosti uplatnění her ve volném čase.

3 Výchovně-vzdělávací činnosti v době mimo vyučování

Kapitola se zabývá analýzou výchovně-vzdělávacích činností, které tvoří hlavní prostředky výchovy v době mimo vyučování. Výčtem a charakteristikou činností lze vymezit obsah výchovy. Výchovou mimo vyučování se rozumí práce se žáky základních a středních škol, kterou zajišťují instituce, nejčastěji školská výchovná zařízení. Podstatná část výchovného působení probíhá ve volném čase, zasahuje však i do sféry povinností. U jednotlivých druhů činností je uvedena jejich základní charakteristika, psychologická podstata, pedagogický význam, použité formy a náměty pro činnosti. Využití činností a jejich konkrétní realizace závisí na věku účastníků a typu zařízení. Podle toho bývají zařazovány do režimu dne.

3.1 Činnosti odpočinkové a rekreační

Jedním z úkolů zařízení, ve kterých žáci tráví čas po vyučování, je poskytnout možnost odpočinku a rekreace. Odpočinkové činnosti jsou chápány jako velmi klidné, pohybové i psychicky nenáročné. Do režimu dne se většinou zařazují při vyšším stupni únavy. Rekreační činnosti mají podobu rekreačních pohybových aktivit. Jejich úkolem je kompenzovat nedostatek pohybu a nerovnoměrné svalové zatížení z vyučování.

Oba druhy činností slouží k odstranění únavy. Školní vyučování způsobuje únavu fyzickou i psychickou. Je vyvolána nutností koncentrace pozornosti, průběhem myšlenkových operací a dalších poznávacích procesů, přizpůsobováním požadavků učitele, volním úsilím, průběžným hodnocením výsledků, dlouhým sezením, u mladších žáků je velmi namáhavá koordinace svalů ruky při psaní. Stupeň únavy závisí na věku a na individuálních zvláštnostech. To je zapotřebí brát v úvahu při uspořádání činností. Nedostatek odpočinku a pohybové rekreace vede k přetěžování. Důsledkem může být zhoršení školního prospěchu, poruchy chování nebo i některé neurotické projevy. Odpočinkové a rekreační činnosti mohou probíhat spontánně i organizovaně (např. volné hry ve školní družině nebo společné předčítání), individuálně, skupinově i hromadně (např. individuální výtvarné činnosti, námětové hry ve skupině, hromadný nácvik relaxačního cvičení). Za vhodnější lze považovat spontánní, individuální činnosti, které lépe umožňují respektovat odlišné potřeby jednotlivců.

Příklady námětů pro odpočinkové činnosti:

- klid na lůžku, lehátku, koberci apod., event. spánek,
- klidné hry (námětové, konstruktivní, stolní, společenské hry apod.),
- drobné individuální zájmové činnosti (výtvarné, rukodělné, sběratelství, četba, poslech reprodukované hudby, hra na hudební nástroj apod.),
- sledování rozhlasových a televizních pořadů, práce s počítačem,

- společné předčítání, rozhovory, sdělování zážitků, vyprávění,
- klidné, méně náročné vycházky, procházky,
- relaxační cvičení s hudbou.

Příklady námětů pro rekreační činnosti:

- pohybové hry na hřišti, v přírodě, v místnosti, v tělocvičně s využitím chůze, běhu, skoku, házení, chytání, závodivé hry,
- rekreační provozování sportů a sportovních her podle ročního období a místních podmínek,
- sezónní hry a zábavy (na sněhu, se sněhem, ve vodě, s vodou, draikiády, kuličkiády apod.),
- vyrovnávací cvičení, uvolňovací cviky, zdravotní a kondiční gymnastika s náčiním i bez náčiní, s hudbou i bez hudby, cvičení v posilovnách,
- využití areálů zdraví, dětského náradí na hřištích, lezeckých stěn, lanových center apod.,
- vycházky spojené s tělovýchovnou, přírodovědnou, společensko-vědní, pracovní-technickou či estetickovýchovnou zájmovou činností,
- turistika spojená s pobytem v přírodě, překonávání přírodních překážek,
- činnosti spojené s ochranou a tvorbou životního prostředí,
- pěstitelské práce,
- hudebně pohybové činnosti (hry se zpěvem, cvičení při hudbě, tance apod.).

Výběr konkrétních činností a jejich zařazení do režimu dne se řídí typem zařízení a složením skupin. Klidné odpočinkové činnosti se zařazují většinou po větší námaze nebo po jídle. Ve školní družině je to většinou doba po obědě, ale i ráno před vyučováním nebo v pozdních odpoledních hodinách před odchodem dětí domů. V domovech mládeže, škol-

ních klubech a v zařízeních pro ústavní a ochrannou výchovu se zařazují v podobném čase, nutno však brát v úvahu rozmanitý časový režim jednotlivých dětí. Na táborech a školách v přírodě mají odpočinkové činnosti podobu poledního klidu, osobního volna, rekreační činnosti tvoří podstatnou část programu. Nejvýznamnější formou těchto aktivit je hra. Důležitá je rovnováha mezi spontánními a organizovanými činnostmi.

Vedení odpočinkových a rekreačních činností je pro pedagogy náročné. Nelze zapomínat, že se jedná o výchovné činnosti, které mají vymezené cíle. Zároveň je nutné respektovat přání a potřeby dětí, požadavek dobrovolnosti, vytvořit pohodové klima. Vychovatel nebo pedagog volného času působí nenásilně, vhodně motivuje. Své výchovné záměry realizuje i při spontánních aktivitách, kdy děti mají „volno“. Stanoví jasná pravidla (v jakém prostoru je možno se pohybovat, kolik mají času), dbá na bezpečnost, může se věnovat jednotlivcům či menším skupinám podle výchovného záměru, je to doba vhodná pro pedagogickou diagnostiku.

3.2 Zájmové činnosti

Zájmové činnosti mají mezi ostatními volnočasovými aktivitami výsadní postavení. Lze je chápat jako cílevědomé probouzení, uspokojování a rozvíjení zájmů a zároveň i schopností. V průběhu zájmových činností dochází také k uspokojování významných potřeb, např. potřeby poznávání, seberealizace, příslušnosti k sociální skupině, sociálních kontaktů, potřeby pohybu apod.

Zájem je jeden z psychických jevů, patří mezi významné motivy lidského jednání, aktivizuje osobnost jedince. Zájmy se utvářejí v průběhu života, lze je také označit jako učením získané předpoklady. Úzce souvisejí se schopnostmi. V průběhu zájmových činností lze specifické schopnosti objevovat a dále rozvíjet. Úspěšnost při určité činnosti bývá

motivem k dalšímu úsilí. Zájmové činnosti dávají příležitost k neformálnímu vzdělávání, a tím k rozvoji osobnosti ve všech jejích složkách. Zároveň umožňují odpočinek, relaxaci, zábavu. Jako pro všechny volnočasové aktivity i pro ně platí požadavek dobrovolnosti.

Zájmy a zájmové činnosti lze různými způsoby uspořádat a třídit. Dá se hovořit o **zájmech aktivních (nebo produktivních) a receptivních**. Označení pasivní zájmy je nepřesné, určitou míru aktivity člověk vždy projevuje. Příkladem receptivních zájmů může být sledování sportovních utkání, provozování sportů lze označit jako zájem aktivní, produktivní. Výchovné snažení směřuje spíše k podpoře aktivních zájmů, ale i receptivní zájmy mohou mít vysokou kvalitu (četba, poslech hudby, návštěva divadelních představení apod.).

Zájmy lze dále dělit na **hluboké a povrchní, krátkodobé a dlouhodobé**, jednostranné a mnohostranné. Za kvalitní lze považovat zájmy hluboké a dlouhodobé, spíše mnohostranné, ale s jedním či několika hlubšími zájmy. (Např. aktivní turista s vyhraněným zájmem o přírodu, projevující však i zájem o hudbu, výtvarné umění, historii.)

Z hlediska společenských norem se dají zájmy hodnotit též jako **žádoucí** (o sport, kulturu, společenské dění) a **nežádoucí** (alkohol a jiné drogy, hráčství apod.).

Zájmy se realizují a rozvíjejí při zájmových činnostech. Jejich tradiční rozdělení je podle obsahu na zájmové činnosti společenskovední, pracovně-technické, přírodovědně-ekologické, estetickovýchovné, tělovýchovné a sportovní. Estetickovýchovné činnosti lze dělit ještě na hudební, výtvarné, literární a dramatické. Je však celá řada zájmových oblastí, které lze obtížně zařadit, např. činnosti hudebně-pohybové, literárně-dramatické, rukodělné výtvarného zaměření, turistika s poznáváním přírody, práce s PC, ...

Zájmy dětí i dospělých se v průběhu života mění v souvislosti s věkovými zvláštnostmi. Vývoj probíhá od povrchných, labilních a různorodých zájmů k hlubším, stálejším a vyhraněnějším, s větší mírou spe-

cializace. Takto žádoucím směrem se však zájmy vyvíjejí pouze v podnětném prostředí s kladnými vzory a při nenásilném pedagogickém ovlivňování.

Každá zájmová oblast má své výchovné cíle, obsah, metody a formy.

Výchovné cíle se mohou vztahovat k utváření tělesných, psychických i sociálních znaků osobnosti s přednostním významem v určité oblasti. V oblastech psychiky se mohou vztahovat k rozvoji rozumového, citového a volního. Stanovení přiměřených výchovných cílů je jedním ze základních požadavků při vedení zájmových činností.

Obsah zájmových činností vychází z charakteristiky oboru, z věkových zvláštností účastníků, z jejich přání, potřeb a konkrétního zájmového zaměření.

Při vedení zájmových činností lze využít všech rozmanitých **metod slovních, názorných i metod praktických činností**. Ze slovních metod se nabízí vyprávění, rozhovor, vysvětlování, výklad, popis, u vyspělejších účastníků i přednáška. Z názorných metod má své nezastupitelné místo předvádění (demonstrace) a systematicky vedené pozorování. Převažující vzhledem k činnostnímu pojetí volnočasových aktivit jsou metody praktických činností (např. vedoucí kynologického kroužku použije vyprávění vlastních zážitků jako motivační metodu, vysvětlí nácvik některého prvku poslušnosti psa, cvik předvede a doplní popisem, při opakovaném předvedení upozorní, na co mají účastníci zaměřit svoji pozornost, ti následně budou cvik opakovat, vedoucí je bude sledovat a průběžně hodnotit).

Z příkladu je zřejmé, že použití metod se bude lišit podle fáze výchovně-vzdělávacího procesu, zda se jedná o první informace a poskytnutí poznatků o činnosti, nebo fázi nácviku spojenou s osvojováním dovedností či hodnocení výsledků činnosti. Při hodnocení zájmových činností je nutno vzít v úvahu nejen konkrétní výsledky, ale i snahu, vynaložené úsilí a individuální pokrok. Hodnocení je vhodné zaměřit hlavně na pozitivní změny, funguje jako pozitivní motivace.

Zájmové činnosti se mohou realizovat **rozmanitými formami**. Ty

Lze třídit podle několika kritérií.

Podle počtu účastníků hovoříme o individuálních, skupinových a hromadných formách práce (např. individuální výuka hry na hudební nástroj, sportovní oddíl, hromadná účast žáků školy na sportovních soutěžích). Při vedení zájmových činností se upřednostňují skupinové formy práce – práce s malými skupinami ve spojení s individuálním přístupem.

Podle míry organizovanosti lze rozlišit zájmové činnosti organizované a spontánní. Obě formy mají své opodstatnění, své zastánce i odpůrce. Je proto vhodné nabízet dětem a mládeži obě formy tak, aby se vyhovělo individuálním potřebám. O nabídku spontánních zájmových aktivit narůstá zájem, jednotlivá školská zařízení (zvl. školní kluby, střediska volného času) se snaží tento zájem svojí nabídkou uspokojit.

Podle pravidelnosti je možné rozlišit zájmové činnosti na **pravidelné** a **příležitostné**. Za pravidelnou formu zájmových činností se považuje činnost zájmových útvarů. Příležitostné jsou ty činnosti, které jsou zcela nepravidelné nebo se opakují v dlouhém časovém rozmezí (porovnejte: pravidelné tréninky sportovního oddílu, schůzky kroužku vaření, návštěva divadelního představení, exkurze do ZOO, oslavy Vánoc, Velikonoc apod.).

Pravidelné zájmové útvary mohou mít vedle svého zaměření různou podobu:

- zájmové kroužky (menší skupina, společný zájem),
- soubory (estetickovýchovné zaměření, veřejná vystoupení),
- kluby (volnější struktura, spíše receptivní činnost),
- oddíly (tělovýchovné zaměření, součást většího celku),
- kurzy (omezená délka trvání, cílem je nabídnout osvojení konkrétních vědomostí, dovedností).

Mezi nejčastěji používané formy práce ve volném čase patří vycházky, exkurze, besedy, schůzky zájmových útvarů, tréninkové jednotky, soutěže, veřejná vystoupení.

V další části kapitoly uvádíme příklady výchovně-vzdělávacích cílů

a námětů pro činnosti, které tvoří obsah příslušné zájmové oblasti. Jedná se opravdu pouze o příklady, protože rozmanitost zájmových činností je velká.

Zájmové činnosti společenskovední

Možné cíle:

- poznávání společenského dění, sledování a hodnocení událostí ve společnosti,
- pěstování vztahu k vlasti, tradicím národa,
- utváření pozitivních mezilidských vztahů (rodina, vrstevníci, národy, etnické skupiny, handicapovaní jedinci),
- pěstování společenských a kulturních návyků.

Příklady okruhů činnosti:

- poznávání významných objektů v místě bydliště, školy, regionu,
- seznamování se s historií místa, regionu, země,
- poznávání života a díla osobností, která se vztahují k místu, regionu, zemi,
- sledování společenských událostí u nás i ve světě,
- oslavy svátků, významných dnů, událostí, dodržování tradic,
- poznávání života lidí z jiného sociokulturního i geografického prostředí, společná setkání,
- dodržování lidových tradic a zvyků,
- seznamování se s filozofickými a náboženskými směry,
- publicistické činnosti,
- zájmové studium jazyků,
- sběratelství.

Zájmové činnosti pracovně-technické

Možné cíle:

- rozvíjení pohybových dovedností, manuální zručnosti,
- osvojování vědomostí o materiálech, nářadí, technice, rozvoj tech-

nického myšlení,

- formování pozitivního vztahu k manuální práci,
- upevňování volných vlastností, jako je vytrvalost a houževnatost,
- pěstování smyslu pro estetické uspořádání prostředí,
- rozvíjení smyslu pro spolupráci ve skupině,
- pomoc při rozhodování o volbě povolání.

Příklady druhů činností:

- práce s různými materiály (papír, textil, karton, dřevo, kov, sklo, plasty, modelovací hmoty, drobný přírodní a technický materiál),
- konstruktivní práce (stavebnice různé úrovně náročnosti, práce v písku pro menší děti),
- montážní a demontážní práce, hlavně v souvislosti s údržbou a opravami dopravních prostředků, v závislosti na věku účastníků,
- rozmanité formy modelářství (letecké, železniční, lodní, automobilové),
- činnosti související s dopravní výchovou,
- práce s osobním počítačem, internetem, další formy informačních technologií,
- práce v oblasti elektrotechniky, elektroniky apod.,
- fotografování,
- příprava pokrmů,
- besedy, exkurze, filmy apod., které seznamují s rozmanitými profesemi.

Zájmové činnosti přírodovědně-ekologické

Možné cíle:

- rozšiřování a prohlubování poznatků o přírodě,
- osvojování dovedností poznávání přírody (pomocí klíčů, atlasů, spoluprací s odborníky),
- rozvíjení zájmu o živou i neživou přírodu,

- utváření citového vztahu k přírodě, hlavně ke všemu živému,
- formování pocitu odpovědnosti za ochranu přírody, vytváření žádoucích postojů,
- podpora takových forem jednání, které vedou k ochraně přírody a schopnosti vystoupit proti nežádoucímu chování,
- osvojování speciálních vědomostí a dovedností v oboru zájmové specializace (např. pěstitelství, chovatelství apod.),
- zvyšování fyzické zdatnosti při pohybu v přírodě,
- rozvíjení schopnosti spolupráce ve skupině, utváření povahových vlastností.

Příklady druhů činností:

- pozorování přírodních objektů živé i neživé přírody,
- pěstitelství – s různou mírou specializace,
- chovatelství – s různou mírou specializace,
- činnosti zaměřené na ochranu a tvorbu životního prostředí,
- práce v koutcích přírody, pokusnictví, vedení přírodovědné dokumentace,
- práce s odbornou a populárně naučnou literaturou,
- spolupráce s institucemi (muzea, botanické a zoologické zahrady, hvězdárny, planetária, meteorologické stanice, stanice přírodovědců, ekologická centra, stanice pro ohrožené živočichy, občanská sdružení s ekologickým zaměřením apod.).

Zájmové činnosti estetickovýchové

Možné cíle:

- rozvíjení estetického vztahu ke skutečnosti, schopnost vnímat krásu v přírodě, společnosti, v lidských výtvorech, v mezilidských vztazích,
- výchova vkusu,
- utváření vztahu k umění,
- osvojování vědomostí z různých oborů umění,

- rozvíjení dovedností vyjadřovat se uměleckými prostředky,
- rozvíjení a podpora fantazie, nápaditosti, tvořivosti,
- uplatnění estetických požadavků v běžném životě, v chování, úpravě prostředí, v úpravě zevnějšku.

Příklady druhů činností:

Výtvarné zájmové činnosti

- výtvarné osvojování skutečnosti, využití různých výtvarných technik (malba, kresba, grafické techniky, modelování, kombinované techniky),
- práce s výtvarnými prostředky spojená s experimentováním (hry s barvou, dekorativní práce, modelování a organizace prostoru, výtvarné práce v materiálu),
- poznávání a chápání výtvarného umění (návštěvy výstav, práce s literaturou o výtvarném umění),
- aplikace estetických požadavků do běžného života.

Hudební zájmové činnosti

- zpěv sborový i sólový,
- hudební hry,
- hudebně-pohybové a taneční hry, hry se zpěvem, tanec, pohybové improvizace při hudbě, cvičení při hudbě),
- hra na hudební nástroje, sólově i ve skupině,
- hra na dětské hudební nástroje (Orffovy i vlastnoručně vyrobené),
- poslech hudby (reprodukováná, koncerty, vystoupení dětí, pedagogů apod.),
- zacházení se zvukovou technikou,
- besedy, práce s literaturou, návštěvy míst spojených s životem umělců, muzeí – získávání poznatků o umělcích a jejich dílech.

Literárně-dramatické zájmové činnosti

- četba (individuální, předčítání, poslech uměleckých nahrávek),
- reprodukční činnosti (vypravování, recitace, dramatizace),
- průpravné hry a cvičení, dramatické hry a improvizace zaměřené na rozvoj poznávacích procesů, komunikativních dovedností, sociální percepce, sociálních vztahů,
- tvořivé literární a dramatické činnosti, vlastní tvorba,
- návštěvy kulturních představení, besedy s umělci, exkurze do míst spojených se životem umělců.

Zájmové činnosti tělovýchovné a sportovní

Možné cíle:

- zvyšování fyzické zdatnosti, zlepšování kondice, zdravotního stavu, otužování,
- osvojování pohybových dovedností všeobecně i v souvislosti se sportovním zaměřením,
- osvojování vědomostí o významu pohybu, o různých sportech, sportovcích, pravidla sportů, tělocvičné názvosloví apod.,
- utváření zdravého životního stylu, chápání pohybových aktivit jako nezbytné součásti života,
- prožívání pohybových aktivit jako jedné ze základních životních potřeb, radost z pohybu.

Příklady druhů činností:

- drobné pohybové hry,
- sportovní hry,
- atletika,
- gymnastika,
- tanec,
- kondiční, průpravná a zdravotní cvičení s náčiním i bez náčiní, případně s hudbou,
- turistika pěší, vodní, cyklo, lyže apod.,

- bojové sporty,
- netradiční druhy sportů,
- sezónní sporty, hry a zábavy,
- návštěvy sportovních utkání a soutěží, jejich sledování, rozhovory,
- seznamování se se životem a úspěchy známých sportovců.

3.3 Veřejně prospěšné činnosti

Podstatou veřejně prospěšných činností je dobrovolné vykonávání aktivit, které přinášejí prospěch jednotlivým osobám či celým sociálním skupinám. Podílejí se na vytváření hodnot materiálních či duchovních. Motivem pro vykonávání veřejně prospěšných činností není získání materiálního či jiného prospěchu, ale vnitřní uspokojení a radost z pomoci lidem, kteří ji potřebují.

V oblasti výchovy mimo vyučování patří veřejně prospěšné činnosti většinou mezi příležitostné formy práce. Při vhodném pedagogickém vedení mohou mít značný výchovný efekt. To předpokládá účinnou motivaci. Její součástí je vysvětlení významu činnosti, komu a jak je prospěšná. Stejně významné je dobré naplánování a organizační zajištění, včetně potřebného materiálního zabezpečení, sledování průběhu činností, průběžná kontrola a hodnocení. Závěrečné zhodnocení úspěšnosti veřejně prospěšných aktivit je nezbytné a důležité pro další realizaci podobných činností.

Veřejně prospěšné činnosti je možné vykonávat **ve prospěch menší skupiny osob, které děti znají, nebo dokonce ve prospěch skupiny, do níž patří**. Může se jednat i o aktivity ve prospěch blízkých jedinců, např. rodinných příslušníků, spolupracovníků, kamarádů. Výsledek činností je velmi konkrétní, srozumitelný, viditelný. Takové veřejně prospěšné aktivity svojí konkrétností jsou vhodné pro mladší děti nebo pro osoby, které se s podobnými aktivitami setkávají poprvé.

Příklady námětů pro činnosti:

- zhotovování dárků pro blízké osoby,
- pomoc jednotlivcům, kteří ji potřebují (mladší děti, handicapovaní jedinci, starší osoby apod.),
- péče o nejbližší prostředí (třída, škola, místnosti školní družiny, klubu, domova mládeže apod.),
- činnosti samosprávného charakteru, participace na aktivitách příslušného zařízení.

Druhým typem veřejně prospěšných činností jsou **ty, které se konají ve prospěch větších sociálních skupin, jež se často navzájem nemusí znát a účastníci do těchto skupin nepatří.** Zde je motivace obtížnější, protože výsledek snažení nemusí být okamžitě viditelný. Hodí se pro starší děti a vyspělejší účastníky.

Příklady námětů pro činnosti:

- činnosti spojené s péčí o životní prostředí (úklid veřejných prostranství, péče o zeleň, sběr lesních plodů pro zvěř, ochrana ohrožených rostlin a živočichů apod.),
- kulturní, osvětové a propagační činnosti (např. veřejná vystoupení jako výsledek dlouhodobé zájmové činnosti, výstavky prací, prezentace výsledků individuálních zájmových činností, vědomostní soutěž apod.),
- činnosti podněcující rozvoj mezilidských vztahů (pomoc malým dětem, starým, nemocným, postiženým občanům apod.), samozřejmě při dobrém zajištění bezpečnosti,
- pomoc skupinám lidí, které postihla přírodní, ekologická či jiná katastrofa (sbírky peněz, oděvů, potravin, ...).

Při realizaci veřejně prospěšných činností dbá pedagog na zajištění požadavků hygieny a bezpečnosti práce. Důležité je náležité prokazatelné poučení, účinný dozor, vhodné pracovní pomůcky, oděv, obuv, charakter práce odpovídající věku a individuálním možnostem účastníků.

Výchovný efekt zvyšuje možnost participace účastníků při plánová-

ní, realizaci i hodnocení aktivit. Silným motivem pro další veřejně prospěšné činnosti je veřejné uznání, ocenění, pochvala, vyzvednutí úspěchu či snahy, poděkování apod. Pedagog se na činnostech podílí, slouží jako vzor.

3.4 Příprava žáků a studentů na vyučování

Příprava na vyučování tvoří součást povinností žáků a studentů (dále jen žáci), nepatří do volného času, neplatí pro ni požadavek dobrovolnosti. Zajistit podmínky pro kvalitní přípravu na vyučování je však důležitou součástí práce vychovatele. Podíl přípravy na vyučování mezi ostatními výchovně-vzdělávacími činnostmi závisí do značné míry na typu školského výchovného zařízení. Tvoří důležitou součást činnosti školní družiny, školního klubu, domova mládeže, internátu i zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu. Mohou se však na ní podílet i jiná zařízení a další subjekty, záleží hodně na tom, jak se termín příprava na vyučování chápe. Vždy se jedná o okruh činností, které nějak souvisejí se školním vyučováním. Tato souvislost může být velmi úzká nebo zcela volná. Podle toho lze rozlišovat přípravu na vyučování v užším a širším smyslu.

Přípravou na vyučování v užším smyslu se rozumí plnění úkolů bezprostředně zadaných vyučujícími. Většinou se jedná o písemné úkoly, mohou však mít i podobu paměťovou, grafickou, rukodělnou, praktickou a pokusnickou, uložené zopakování části učiva, vyhledávání potřebných informací, sběr materiálu apod.

Pro tuto formu přípravy je nezbytné vymezit vhodnou dobu a zajistit žádoucí podmínky. Není vhodné ji zařazovat bezprostředně po vyučování nebo po velké psychické či fyzické námaze. Předcházet by měly odpočinkové či rekreační činnosti. Prostředí, ve kterém si žáci vypracovávají zadané úkoly, musí být klidné, bez rušivých vlivů, vybavené vhodným nábyt-

kem, s přístupem k potřebným informacím (odborná literatura, počítače, internet, ...). Zajištění vyhovujících podmínek je součástí práce vychovatele. Jeho povinností naopak není doučovat to, co žáci ve škole nezvládli. Na požádání poradí, motivuje k pečlivému vypracování úloh, usměrňuje proces učení, upozorní na případné nedostatky, vede žáky k jejich odstranění. Je v kontaktu s učiteli, podle možností má přehled o probíraném učivu (to je možné např. ve školní družině, dosti obtížné v domově mládeže). Zjistí-li u žáků závažnější nedostatky, nepochopení učiva, bezradnost, pokusí se zprostředkovat pomoc spolužáků nebo učitelů. Zároveň o přípravě na vyučování informuje i rodiče, radí se s nimi, zjišťuje, jak probíhá příprava na vyučování doma a které prostředí je vhodnější.

Příprava na vyučování v širším smyslu může mít rozmanitou podobu podle vazby na školní vyučování. Vhodnou formou jsou **didaktické hry**. Slouží k opakování, upevnění, prohloubení i rozšíření učiva, zároveň mají základní znaky hry, jako je přitažlivost, zajímavost, relaxační charakter. Umožňují nenásilné, bezděčné učení. Mohou se vztahovat k bezprostředně probíranému učivu, opakovat dříve probírané nebo poskytovat poznatky, které přímou vazbu na vyučování nemají. Didaktické hry rozvíjejí poznávací procesy, pozornost, sociální vztahy.

Přípravou na vyučování v širším smyslu se rozumí i **ověřování, prohlubování a rozšiřování vědomostí a jejich využívání v praxi** v průběhu ostatních výchovně-vzdělávacích činností. Lze využít odpočinkových činností (např. stolní hry), rekreačních činností (např. vycházky do přírody, seznamování se se zvláštnostmi regionu) a zejména rozmanitých zájmových činností.

Přípravu na vyučování v širokém pojetí a s volnou vazbou na vyučování může realizovat každé školské výchovné zařízení. Mnoho nových poznatků získají děti na táborech, školách v přírodě, v zájmových kroužcích, při práci v občanských sdruženích apod.

3.5 Sebeoblužné činnosti

Sebeobslužné činnosti se zaměřují na vedení dětí k samostatnosti v péči o vlastní osobu, o osobní věci, při vyřizování osobních záležitostí a vystupování ve společnosti. Podstatou je získání žádoucích vědomostí, zejména však dovedností a návyků. Vytvoření návyků v příslušných oblastech činností vede k jejich usnadnění, k automatickému vykonávání. Vypěstování a upevnění návyků je dlouhodobá záležitost, předpokládá z hlediska pedagoga důslednost, vytrvalost, pravidelnou kontrolu a působení kladných vzorů. Vytváření návyků se řídí zákonitostmi senzomotorického či sociálního učení, podle druhů činností. Předpokládá příležitosti k opakovanému vykonávání příslušné činnosti, procvičování v reálných i modelových situacích. Upevněný návyk působí jako silný motivační činitel, vyznačuje se snahou navyklé činnosti realizovat.

Okruhy sebeobslužných návyků:

- návyky osobní hygieny, ochrana před infekcí (pravidelné mytí, čištění zubů, péče o vlasy, vědomí o nebezpečí škodlivých látek, ...),
- návyky kulturního stolování (hygiena při jídle i jeho přípravě, používání příborů, nádobí, ubrousků, chování při jídle, povědomí o žádoucím složení stravy, ...),
- návyky účelného a vkusného oblékání (podle počasí, druhu činnosti, společenské příležitosti, dodržování správného postupu a tempa při oblékání a obouvání, uplatnění estetických požadavků vkusného oblékání),
- návyky péče o oděv a obuv (ukládání, větrání, čištění, praní apod.),
- návyky úpravy zevnějšku (úprava účesu, líčení, další možné úpravy a zdobení, vědomí o možné škodlivosti některých zákroků),
- návyky péče o čistotu a udržování pořádku prostředí (v osobních věcech, školních potřebách, hračkách, pomůckách, běžný úklid, estetický vzhled prostředí),

- návyky společenského chování, jednání s lidmi (zdravení, požádání, poděkování, omluva, oslovování, pomoc osobám, které ji potřebují, respekt ke starším, nadřízeným, významným osobám, vedení rozhovorů, komunikace),
- návyky přiměřeného sebeprosazování při respektování společenských pravidel (uplatnění vlastního názoru, prosazování oprávněného požadavku, odmítnutí požadavku, řešení konfliktů, zvládání emocí, hledání kompromisů),
- práce s informacemi (dovednost získávat či sdělit informaci, práce s literaturou, využívání informačních technologií, práce s úředními dokumenty, návody k použití koupeného zboží apod.),
- specifické návyky při úředních jednáních, návyky hospodaření s penězi (rozpočet, rovnováha výdajů a příjmů, půjčky a jejich splácení, zacházení s platebními kartami apod.).

Z výše uvedeného je zřejmé, že oblast sebeobslužných činností je velmi rozmanitá, podobně jako práce vychovatele při utváření návyků. Vychovatel se u dětí setkává s různou úrovní návyků vzhledem k věku a úrovni rodinné výchovy. Rozmanitost jeho výchovného působení se projevuje i podle toho, v jakém prostředí, např. v jakém typu zařízení, pracuje. Ovlivňování sebeobslužných návyků nabývá na zvláštním významu v zařízeních, kde děti žijí dlouhodobě či dokonce trvale s omezeným kontaktem s rodinnou nebo kde rodinné prostředí nedává dobrou záruku pro vytváření žádoucích návyků (např. domovy mládeže, dětské domovy, dětské tábory, školy v přírodě apod.). Včasné osvojení žádoucích sebeobslužných návyků dává každému člověku pocit jistoty, umožňuje uplatnění ve společnosti, zbavuje obav ze společenského kontaktu či eventuálního zesměšnění a samozřejmě přispívá k udržení dobrého zdraví.

Vedení sebeobslužných činností patří v práci vychovatele k méně atraktivním a zajímavým povinnostem. Předpokládá velkou trpělivost a vytrvalost, přináší však pro vychovávané velký výchovný efekt.

SHRNUTÍ 3. KAPITOLY

Výchovně-vzdělávací činnosti patří v oblasti výchovy mimo vyučování k základním výchovným prostředkům. Činnosti lze rozdělit podle toho, zda tvoří součást volného času, nebo patří do sféry povinností. Do oblasti volného času lze zařadit činnosti odpočinkové, rekreační, zájmové a veřejně prospěšné. Zvláště velký význam z pedagogického pohledu mají zájmové činnosti. Pro všechny tyto druhy činností platí požadavek dobrovolné účasti na nich. Příprava na vyučování a sebeobslužné činnosti patří mezi dětské povinnosti a požadavek dobrovolnosti pro ně neplatí. Každý z uvedených druhů činností má svůj význam, své zdůvodnění, své místo v časovém režimu. Jejich realizace závisí na podmínkách, ve kterých probíhají, zejména na složení výchovné skupiny, časových možnostech, vybavení prostředí či druhu výchovného zařízení.

Otázky k opakování

-
1. Jak lze charakterizovat odpočinkové činnosti? Jaká je jejich hlavní úloha?
 2. Jak lze charakterizovat rekreační činnosti, k čemu hlavně slouží?
 3. Jaké postavení mají zájmy mezi psychickými jevy?
 4. Jaké druhy zájmů je možné rozlišovat?
 5. Jak se v průběhu života zájmy vyvíjejí?
 6. Jaké druhy zájmových činností se běžně rozlišují?
 7. K jakým složkám osobnosti se mohou vztahovat výchovné cíle zájmových činností?
 8. Které výchovně-vzdělávací metody lze při vedení zájmových činností použít?
 9. Podle jakých kritérií a jak lze třídit formy práce při vedení zájmových činností?
 10. Jak se nazývají formy pravidelných zájmových útvarů a čím jsou charakteristické?
 11. Co je podstatou veřejně prospěšných činností?

12. Jaké druhy aktivit lze označit jako veřejně prospěšné?
13. Co se rozumí přípravou na vyučování v užším a širším smyslu?
14. Jaké jsou povinnosti vychovatele při přípravě žáků na vyučování?
15. Na co se zaměřují sebeobslužné činnosti?
16. Jaké výchovné postupy jsou důležité pro vytváření sebeobslužných návyků?
17. Jaký význam mají sebeobslužné návyky pro život člověka?

Úkoly k řešení, reflexe

1. Navrhněte zařazení jednotlivých druhů činností do režimu výchovného zařízení, které znáte podle vlastní zkušenosti.
2. Uvažte, které náměty pro odpočinkové a rekreační činnosti považujete za vhodné pro mladší či starší děti, mládež.
3. Sestavte přehled povinností vychovatele při spontánních dětských aktivitách.
4. Uvedte, které zájmové činnosti jsou vám nejbližší, vzpomeňte si, kdo nebo co vás v této oblasti nejvíce ovlivnilo.
5. Vzpomeňte si na osoby, které vedly nebo vedou vaše zájmové činnosti a uvažte, kterými vlastnostmi vás zaujaly.
6. Zamyslete se, která oblast zájmových činností je vám vzdálená a proč.
7. Uvedte příklady veřejně prospěšných činností, kterých jste se zúčastnili, zhodnoťte ze současného pohledu jejich průběh a výchovný efekt.
8. Navrhněte způsoby spolupráce vychovatelů a učitelů při přípravě žáků na vyučování.
9. Připravte didaktickou hru, kterou by bylo možné využít pro opakování a procvičování konkrétního učiva.
10. Uvažte, s jakými problémy se může vychovatel setkat při vytváření sebeobslužných návyků. Vezměte v úvahu věk dětí a typ výchovného zařízení. Jaké mohou být příčiny problémů?

4 Některé psychologické aspekty výchovy ve volném čase

Tato kapitola se pokouší o propojení poznatků pedagogiky volného času a psychologie. Upozorňuje zejména na využití znalostí z vývojové, sociální, pedagogické psychologie, psychologie osobnosti a psychohygieny. Výsledky zkoumání těchto oborů psychologie mohou být přínosné pro realizaci výchovy ve volném čase. Text nechce nahrazovat obsah psychologických vědních oborů, spíše upozornit na skutečnosti, které jsou z pohledu pedagogů důležité.

4.1 Výchova ve volném čase s přihlédnutím k věkovým zvláštnostem účastníků

Jednou ze zvláštností profesí vychovatele a pedagoga volného času je skutečnost, že mohou pracovat s jedinci různých věkových kategorií. Je to dáno hlavně typem zařízení nebo jiného subjektu, ve kterém pedagog pracuje. Některá zařízení mají věkové rozmezí jasně stanovené, např. školní družiny a školní kluby. V jiných jsou věkové rozdíly větší, např. v domovech mládeže či internátech. Střediska volného času nabízejí volnočasové aktivity dětem předškolního věku, žákům základních i středních škol, studentům vyšších odborných a vysokých škol i dalším dospělým osobám, včetně seniorů. Také složení rodinných skupin v dětských domovech je věkově velmi rozmanité. Pedagogové tak pracují s různými věkovými kategoriemi nebo dokonce s věkově heterogenními, různorodými skupinami, např. na dětských táborech, v nízkoprahových zařízeních apod.

Z uvedeného je zřejmé, že pro vychovatele a pedagogy volného času je znalost věkových zvláštností nezbytná. Studující v těchto obo-

rech mají ve svém studijním programu poznatky z vývojové psychologie zařazené v různém rozsahu a míře náročnosti.

Respektování věkových zvláštností je nezbytné při sestavování programů činností. **Znalost úrovně tělesného a pohybového vývoje** umožňuje zvolit vhodný druh pohybových aktivit, přiměřenou zátěž i míru odpočinku. Dá se tak předejít nepřiměřenému zatížení pohybového aparátu, jehož důsledkem může být i závažné poškození.

Stejně důležitá je pro pedagogy **znalost základních zákonitostí duševního vývoje** v různých věkových kategoriích. Poznatky o vývoji poznávacích procesů, paměti, emocích, vůli, pozornosti, motivace, schopností, rysů osobnosti apod. jsou opět nezbytné pro stanovení přiměřených nároků na jedince různého věku.

V průběhu vývoje člověka se také mění jeho postavení ve společnosti, **vztahy k jednotlivcům i sociálním skupinám**. Pedagogové, kteří pracují s lidmi v oblasti volného času, musí brát v úvahu i tyto skutečnosti. Zejména je důležité uvážit míru samostatnosti dítěte či jeho vázanost na rodinu, potřebu být mezi vrstevníky, schopnost navazovat přátelské a kamarádké vztahy, respektovat vývojové změny ve vztahu k autoritám, ve vztazích mezi pohlavími i ve vztahu ke společenskému dění v širším smyslu.

Z pohledu vychovatele či pedagoga volného času má zvláštní význam **pochoopení vývoje potřeb, schopností a zájmů** jedinců, se kterými pracují.

Podmínky volného času dávají mnoho příležitostí k **uspokojení potřeb**. U dětí předškolního a mladšího školního věku se výrazně projevuje potřeba pohybu. Organizovaný i spontánní pohyb se vhodně doplňují, spontánní pohyb je velmi vydatný. Starší děti zase mají spíše potřebu sledování, měření a porovnávání výsledků pohybových aktivit. Kromě potřeby pohybu mohou volnočasové aktivity uspokojovat další důležité lidské potřeby, např. potřebu seberealizace, prožívání úspěchu, příslušnosti ke skupině vrstevníků, sociálních

vztahů, kladné citové odezvy apod. Podmínky volného času umožňují navazovat nové sociální vztahy, být v kontaktu s osobami podobného zájmového zaměření, realizovat se při činnostech, kde je člověk úspěšný. Prožitek úspěchu je pro každého člověka velmi důležitý. Volnočasové aktivity, hlavně zájmové činnosti, dávají mnohdy možnost být úspěšný i těm dětem, které patří ve škole mezi spíše či trvale neúspěšné.

Také **schopnosti lidského jedince** se v průběhu života vyvíjejí. Schopnosti jako vlastnosti osobnosti mají svůj základ ve vrozených vlohách. Pro rozvoj schopností je nezbytné mít příležitost k vykonávání příslušné činnosti. Jednotlivé schopnosti se projevují v různých věkových obdobích. Např. projevy hudebních schopností odborník pozná už v předškolním věku, schopnosti, které souvisejí s abstraktním myšlením, se vyhraňují později.

U dětí předškolního a mladšího školního věku je pro rozvoj schopností velmi důležitá co nejpestřejší skladba činností, předčasná specializace může často škodit. Ta je na místě až u starších dětí, které si už dříve vyzkoušely různé činnosti a zjistily, které je těší, a také, ve kterých jsou úspěšné.

Podstatnou součástí volného času jsou zájmové činnosti. **Zájem jako psychický jev** provází člověka pro celý život, prochází však vývojem. Poznatky o vývoji zájmů u člověka jsou pro vychovatele a pedagogy volného času důležité pro řízení zájmových činností. Při vhodném pedagogickém ovlivňování probíhá vývoj od zájmů povrchních, labilních, širokých, často nahodilých k zájmům hlubším, trvalejším a specializovanějším.

Děti předškolního a mladšího školního věku, zejména jeho první poloviny, mají zájmy povrchní, nestálé, proměnlivé, široké. Vhodnou motivací, hlavně prostřednictvím hry, lze u těchto dětí poměrně snadno vzbudit zájem o velmi rozmanité druhy činností. Na místě je pestrá struktura aktivit. Děti získávají zkušenosti, které později mohou využít

ve své zájmové orientaci. Rozmanitost činností také dává možnost objevit schopnosti, nadání či talent dítěte někdy i v oblasti, kde to není očekávané.

Ve druhé polovině mladšího školního věku a v následujících obdobích už mají děti určité zkušenosti se zájmovými činnostmi a jsou schopné se výrazněji zaměřit na určitou oblast. Zájmy se už také postupně specializují (např. povšechný zájem o přírodu u mladších dětí – specializace na pěstitelství, chovatelství apod. ve středním či starším školním věku).

Dá se předpokládat, že při respektování věkových zvláštností a citlivém pedagogickém ovlivňování se podaří, aby dospívající jedinec si do dalšího života odnášel kvalitní, trvalé zájmy nebo alespoň jeden zájem. Zájmové činnosti hrají i v období dospělosti svoji významnou úlohu, jsou součástí zdravého životního stylu.

4.2 Utváření vztahů mezi účastníky výchovného procesu a komunikace ve volném čase

V průběhu pedagogického ovlivňování volného času se mezi účastníky výchovného procesu utvářejí vztahy. Velmi významný je vztah mezi vychovávajícím a vychovávanými, ve většině případů mezi pedagogem a dětmi. Podmínkou úspěšnosti výchovného působení jsou kladné vztahy. Ty se vyznačují zejména vzájemnou důvěrou. Pedagog musí působit jako pozitivní vzor k napodobování nejen svými vědomostmi a dovednostmi, ale i povahovými vlastnostmi a způsoby chování. Pokud dokáže děti zaujmout a imponuje jim, utváří se vztahy žádoucím způsobem.

Dlouhodobě narušené či vysloveně negativní vztahy mezi pedagogem a ostatními účastníky vždy vážně ohrožují výsledky výchovy. Takové vztahy se vyznačují nedůvěrou, obavami až strachem, někdy dokonce

i pocity nenávisti či neakceptováním osobnosti. Takovéto negativní pocity mohou prožívat vychovávající i vychovávaní. Pedagog není přijímán jako vzor pro nápodobu, výchovné působení přináší pochybný efekt.

Kvalita vztahu mezi vychovávanými jedinci a pedagogem je zvláště důležitá v podmínkách výchovy ve volném čase. Účast na volnočasových aktivitách je dobrovolná a to samozřejmě předpokládá kladné vztahy a emoce, přirozenou autoritu pedagoga.

Otázka vztahů mezi pedagogy a dětmi je velmi citlivá záležitost. Tyto vztahy mají vždy určitou míru formálnosti, která je dána pozicí pedagogického pracovníka. Nikdy nemohou být tak neformální jako např. vztahy mezi rodiči a dětmi nebo mezi kamarády. Pedagog může v některých situacích zastupovat rodiče nebo se snažit o kamarádský přístup, jeho role je přesto odlišná. Naopak vztahy mezi vychovatelem či pedagogem volného času a dětmi jsou většinou méně formální a uvolněnější než mezi učiteli a žáky. Hodně záleží na osobnosti pedagoga a na konkrétních podmínkách, ve kterých pracuje (srovnejte postavení vedoucího oddílu na dětském táboře, vychovatelky ve školní družině, vychovatele v domově mládeže).

Pedagogické profese někdy přinášejí pro pedagogy nebezpečí příliš silného citového připoutání k některým vychovávaným jedincům. Většinou se jedná o vztahy k dětem, které mají určité specifické znaky, např. velmi malé děti mezi staršími, děti, které dokážou dát najevo své emoce, jsou mazlivé, roztomilé nebo naopak nějak zdravotně či sociálně znevýhodněné. Pedagog s velkou mírou empatie, silně citově založený, často ve snaze dítě nezklamat nebo mu pomoci, situaci nezvládne a vztahy překročí únosnou hranici. To přináší nebezpečí pro všechny zúčastněné, stesk při nutném rozloučení, pocity nespravedlnosti u ostatních dětí apod.

Nebezpečí nepřiměřených citových vazeb se nemusí týkat jen vztahů mezi pedagogem a menšími dětmi. Může nastat i při práci s dospívajícími či dospělými. Imponující pedagog se může stát i vzorem životního part-

nera, osobou, do které se pubescenti, adolescenti nebo i dospělí účastníci zamilovávají. Zamilovat se může samozřejmě i pedagog. (Používání tvarů mužského rodu neznamená, že se netýká obou pohlaví.) Vznikají velmi náročné situace, které vyžadují od pedagoga velkou míru sebeovládání a odpovědnosti. Realizace vztahu, který je spojen s erotikou či dokonce sexualitou, nepřichází v úvahu ani s dospělou osobou, pokud trvá vztah pedagog a osoba jemu svěřená do výchovy. Takové vztahy opět ohrožují obě zúčastněné strany i ostatní účastníky. Pedagogovi mohou způsobit i nepříjemné pracovní problémy. Předpokladem pro přiměřené vyřešení podobných situací je u pedagoga schopnost ovládat své citové projevy a zároveň schopnost jednat taktně, ale důrazně.

Pro úplnost je nutné konstatovat, že v průběhu výchovného působení mohou výjimečně vzniknout i vztahy, které vedou ke zneužití dítěte se všemi právními i morálními důsledky.

Z hlediska kvality výchovného procesu se ukazuje jako podstatný vztah mezi vychovávajícím a vychovávanými. Významnou roli hrají také vztahy mezi dětmi navzájem, vztahy mezi pedagogy a řídícími pracovníky na pracovišti i mezi pedagogy a rodiči. Kvalita vztahů mezi dětmi však opět nejvíce závisí na osobnosti pedagoga, na jeho dovednostech pracovat se sociální skupinou a znalostech metod pedagogické diagnostiky. Vztahy mezi pedagogy navzájem podmiňují vzájemná informovanost o zvláštnostech profese (např. učitel, vychovatel), vzájemný respekt a snaha o spolupráci.

Vztahy mezi rodiči a pedagogy jsou z hlediska výsledků výchovného působení také velmi důležité. Rovnoprávné partnerské vztahy bez agresivity na obou stranách jsou žádoucí. Kvalita těchto vztahů je opět především v moci a odpovědnosti pedagogů.

Vztahy mezi účastníky výchovného procesu ve volném čase určují do značné míry i **způsoby komunikace**. Sociální komunikace spočívá ve vzájemném předávání a přijímání informací, ale i ve vzájemném poznávání a ovlivňování. Zvláštním případem sociální komunikace je

komunikace pedagogická, která probíhá mezi účastníky výchovného procesu. Týká se vzájemného dorozumívání mezi pedagogem a dalšími účastníky, nejčastěji dětmi, mezi dětmi navzájem, mezi pedagogy i rodiči, utváří se v souvislosti s výše uvedenými vztahy. V rozmanitých výchovných prostředích má komunikace odlišné charakteristiky. V prostředí rodiny a rodinné výchovy probíhá velmi neformálně a bývá silně emocionálně zabarvená. V rámci školního vyučování má pedagogická komunikace výrazné formální znaky, její průběh určuje (nebo alespoň chce určovat) učitel. Ten určuje, kdo, kdy, kde, o čem a jak dlouho bude mluvit. To platí i přesto, že se školy v rámci modernizace výuky snaží o co nejpestřejší formy komunikace mezi učiteli a žáky i mezi žáky navzájem.

Komunikace v rámci pedagogického ovlivňování volného času má mnohé zvláštní rysy. Do značné míry je to dáno specifickými požadavky na výchovu ve volném čase, především požadavkem dobrovolné účasti, rekreačního, odpočinkového a zájmového zaměření, pestrosti a přitažlivosti činností, aktivity, participace, citovosti. Podobně jako vztahy i způsob komunikace je méně formální a uvolněnější než při vyučování. Vychovatel či pedagog volného času vzájemnou komunikaci ovlivňuje nenásilně, dává prostor účastníkům pro sdělování vlastních názorů, dbá však také na respektování pravidel slušného dorozumívání.

Úroveň vzájemné **komunikace ve volném čase je do značné míry určena prostředím a uspořádáním prostoru**. Oproti běžnému rozmístění lavic ve třídách se nabízí více možností, např. na koberci, v kruhu, ve volném útvaru. Pedagog působící ve volném čase se s účastníky pohybuje v různých prostředích, např. v přírodě, na hřišti, v tělocvičně, v bazénu atd. To také činí vzájemnou komunikaci pestřejší a rozmanitější.

Ve způsobu pedagogické komunikace se odráží i skutečnost, že při výchově ve volném čase je kladen důraz na aktivitu, iniciativu a samostatnost účastníků. Většinou se nevyžaduje žádání o slo-

vo. Naopak se očekává, a dokonce podněcuje spontánní projevování názorů, postojů, pocitů. Dialogy převažují nad monology, slovní projev pedagoga a ostatních účastníků je co do času vyvážený. Volný čas dává v mnoha případech možnost hovořit o tom, co děti zajímá, o jejich radostech i starostech, o tom, co dělají a prožívají. Mají možnost určovat téma rozhovorů. Důležitou úlohou vychovatele či pedagoga volného času je učit účastníky komunikovat kultivovaně, vést dialogy či skupinový rozhovor. U dětí ani u dospělých není vždy snadné vyvarovat se přerývaní, skákání do řeči, posměšných poznámek a podobných nežádoucích projevů. Přes veškerou volnost a neformálnost komunikace tyto projevy nelze trpět. Také při sdělování vlastních názorů, často formou kritiky je důležité dbát, aby tato sdělení měla žádoucí společenskou formu.

Pedagogickou komunikaci ve volném čase výrazně ovlivňují použité metody a formy práce. Slovní metody mají i ve volném čase velký význam, nejsou však převažující. Je důležité, aby byly v rovnováze s názornými metodami a zejména metodami praktických činností. Způsob komunikace je také do značné míry určen použitými formami. Převaha výchovného působení ve volném čase probíhá formou skupinové práce, v malých skupinách. Zde je vzájemná komunikace pestrá, probíhá tváří v tvář, všichni členové skupiny spolu navzájem komunikují, znají se. Specifickým způsobem probíhá komunikace při uplatnění individuálních forem práce, jedná se o dorozumívání mezi pedagogem a jedním účastníkem. Pestrou vzájemnou komunikaci méně umožňují a podněcují hromadné formy práce s větší skupinou. Ty jsou v oblasti výchovy ve volném čase méně žádoucí, ale nutně se vyskytují v těch případech, kdy právní dokumenty stanovují vyšší počet dětí ve výchovných skupinách (např. 30 dětí v oddělení školní družiny). I zde však je možné využít skupinových forem práce. Jednou z dalších zvláštností komunikace při výchově ve volném čase je **možnost přizpůsobit množství a kvalitu sdělovaných informací momentální situaci a stavu účastníků.** Obsah výchovy ve vol-

ném čase není závazně stanoven, nejsou určené standardy, účast na činnostech ve volném čase je dobrovolná. Účastníci na základě vlastních zájmů do značné míry určují, co a jakým způsobem se chtějí dozvědět.

Pedagog, který pracuje ve volném čase, má dostatek příležitostí k individuálním rozhovorům s účastníky. Má možnost všimnout si projevů mimoslovní komunikace, odhadovat někdy skryté významy sdělení. Při komunikaci ve výchovném procesu ve volném čase je kladen důraz na citové aspekty vztahu mezi pedagogem a dalšími účastníky. Požadavek citovosti a citlivosti komunikaci značně ovlivňuje.

4.3 Požadavky psychohygieny při výchově ve volném čase

Respektování požadavků psychohygieny (duševní hygieny) je podmínkou zachování duševního zdraví všech účastníků výchovného procesu, tedy dětí i pedagogů. Duševní zdraví vlastně znamená stav duševní vyrovnanosti, spokojenosti, pohody. Pohoda a pozitivní emoce jsou základní charakteristikou volného času. Duševní zdraví je však úzce propojeno se zdravím tělesným i se zdravými sociálními vztahy. Tyto složky zdraví nelze od sebe v běžném životě oddělovat. O zdravotní a sociální funkci výchovy ve volném čase i o významu pozitivních mezilidských vztahů pojednávaly předchozí kapitoly.

Dbát o zdravý vývoj svěřených osob je jedním z významných úkolů vychovatelů a pedagogů volného času. Z hlediska duševního zdraví všech účastníků je důležité takové uspořádání podmínek a volba takových pedagogických prostředků, které navozují již zmíněný stav spokojenosti a pohody. Pro pedagogy to znamená vést výchovný proces tak, aby nevznikaly zbytečné náročné životní situace. Tím se rozumí nepřiměřené stresy, vleklé, neřešené nebo nevhodně řešené konflikty, stavy frustrace, deprivace. Jedna z možností, jak těmto ne-

příjemným situacím předejít, je respektování základních pedagogických zásad (např. zásady přiměřenosti, soustavnosti, cílevědomosti) a specifických požadavků na výchovu ve volném čase (hlavně požadavku dobrovolnosti, pestrosti a přitažlivosti činností, odpočinkového zaměření). Pro pedagogy je také velmi důležitá znalost antistresových programů. Mezi ty nejvýznamnější patří umět dobře hospodařit s časem, uspořádat pracovní povinnosti, vhodně naplnit volný čas, pěstovat osobní zájmy, koníčky, zařazovat do režimu dne pohybové aktivity, dbát o zachování dobrých vztahů v rodině, mezi spolupracovníky, spolužáky, kamarády, přáteli, uspořádat si prostředí, ve kterém žijeme tak, abychom se v něm cítili dobře a aby odpovídalo zvolenému životnímu stylu. Všechny tyto i další způsoby předcházení či vyrovnávání se s náročnými životními situacemi jsou důležité z hlediska dětí i pedagogů. Pokud sám pedagog nebude v pohodě, nemůže vytvořit ani pro děti pohodové prostředí.

Při určitém zjednodušení lze označit tři hlavní oblasti, kterými může vychovatel či pedagog volného času přispět k zachování duševního zdraví dětí nebo eventuálně i dospělých osob, pokud pracuje s touto věkovou skupinou:

- ovlivnit uspořádání časového režimu,
- vytvořit příjemné prostory a jejich materiální vybavení,
- dbát o dobré vztahy mezi účastníky výchovného procesu,
- naučit vybrané specifické dovednosti a techniky k odstranění únavy a vyrovnávání se se stresovými situacemi.

Uspořádání časového režimu

Výkonnost člověka se mění v průběhu dne, ale i týdne, roku a vlastně i v průběhu celého života. Je dána biorytmy, jsou známé křivky výkonnosti, které je žádoucí respektovat při sestavování časových režimů. Pro vychovatele a pedagoga volného času je aktuální sestavení denního

režimu s přihlédnutím k typu zařízení a složení skupiny účastníků. Musí brát v úvahu, že nejvyšší výkony podává člověk v dopoledních hodinách. Pedagogické ovlivňování volného času probíhá u dětí po skončeném vyučování, u dospělých po splnění pracovních či jiných povinností. Je tedy nutné počítat s určitým stupněm únavy. V době poklesu výkonnosti po obědě, v časných odpoledních hodinách, je na místě zařazovat méně náročné aktivity. V době přibližně mezi třetí a pátou hodinou se výkonnost člověka opět zvyšuje, je to doba vhodná pro náročnější zájmové činnosti, u žáků a studentů pro plnění školních povinností. Ve večerních hodinách se výkonnost opět snižuje.

Je nutné se zmínit o tom, že opravdu optimální časový režim není možné z různých důvodů vždy zachovat. Mohou tomu bránit např. různě sestavené rozvrhy hodin ve školách, dostupnost prostorů pro volný čas, časové možnosti vedoucích zájmových činností apod. Je však důležité respektovat alespoň základní požadavky na uspořádání režimu dne:

- v době výrazného poklesu výkonnosti zařazovat fyzicky i psychicky méně náročné činnosti,
- brát v úvahu věk vychovávaných jedinců,
- respektovat též individuální zvláštnosti, např. zdravotní stav, fyzickou zdatnost apod.,
- uvážit poslání konkrétního typu zařízení, plnění základních funkcí,
- v průběhu režimu dne střídat činnosti náročné psychicky či fyzicky, práci, učení a hru, odpočinek, zábavu, zájmové činnosti, volnočasové aktivity i povinnosti,
- brát v úvahu, jakou část svého volného času jedinec v zařízení tráví, které činnosti předcházely a co bude následovat.

Prostory a jejich materiální vybavení

Pocit spokojenosti a pohody člověka je do značné míry určen materiálním prostředím. Na prostředí, ve kterém jedinec tráví volný čas,

jsou kladené zvýšené nároky právě z hlediska duševní hygieny. Prostory a jejich vybavení by měly splňovat základní požadavky:

- hygienické,
- psychologické,
- estetické,
- pedagogické.

Hygienické požadavky jsou podrobně rozpracovány v příslušné vyhlášce MŠMT. Týkají se velikosti prostorů, osvětlení, vytápění, větrání, úklidu, vybavení nábytkem, sociálních zařízení, zajištění bezpečnosti apod.

Psychologické požadavky se zabývají působením prostředí na psychiku jedinců, kteří v něm tráví svůj čas. Kromě již výše uvedených hygienických požadavků hraje roli např. volba barev, členění prostoru, použití dekorací, doplňků apod.

Estetické požadavky opět s předchozími úzce souvisí. Jsou samozřejmě do značné míry dány vkusem lidí, kteří prostor využívají. Je známo, že vkus je do značné míry individuální záležitost. Je vhodné, mohou-li se uživatelé prostorů na jejich úpravě sami podílet.

Pedagogické požadavky se vztahují k poslání a funkcím příslušného subjektu, který se podílí na výchově ve volném čase. Významné je, kolik času účastníci v příslušném prostředí tráví, jaké je složení sociální skupiny, věk účastníků, druh činnosti, které se věnují.

Školní družina, ve které tráví značnou část svého volného času děti mladšího školního věku, je vybavena jako herna, ale má mít i prostory pro klidné činnosti i přípravu na vyučování. Školní kluby by měly mít opravdu klubové vybavení.

Střediska volného času se zaměřují především na pravidelné zájmové činnosti. Podstatné je, aby příslušné prostory byly vhodně vybavené pro konkrétní zájmovou činnost. Jiné požadavky jsou kladeny na prostory pro spontánní aktivity, kde je hlavně důležitá pestrost nabídky, ze které si děti samy vybírají. Samostatnou problematikou je materiální

vybavení prostorů pro zotavovací akce, tábory různých druhů. Tyto požadavky musí splňovat také školy v přírodě.

Zvláštní pozornost při úpravě a vybavení prostorů je nutno věnovat těm zařízením, ve kterých děti, žáci či studenti tráví značnou část svého času, bydlí v nich v průběhu týdne nebo dokonce trvale. Jsou to domovy mládeže, internáty a zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu. Tato zařízení přechodně či dlouhodobě nahrazují domov, domácí rodinné prostředí.

Jejich vybavení by tomu mělo odpovídat. Důležité je zajištění určitého pocitu soukromí a možnost uspořádat si část prostoru podle svého osobního přání. Zvláště velké nároky jsou kladeny na vybavení dětských domovů. Mnohé děti v nich prožívají řadu let, některé celé své dětství. Proto je tak důležité, aby prostředí dětských domovů co nejvíce odpovídalo vybavení běžných rodin.

Také pro všechny další subjekty, ve kterých děti či dospělí tráví část svého volného času, platí obdobné požadavky. Zejména je žádoucí, aby prostory a vybavení odpovídaly svému účelu, dávaly možnost realizovat plánované činnosti, aby se v nich účastníci dobře cítili. Je žádoucí, aby se na úpravě prostředí mohli sami podílet. Je to z výchovného hlediska cenné, váží si toho, co si sami vytvořili. Vytváří se tak odpovědný vztah k materiálním hodnotám.

Pozitivní mezilidské vztahy

Z hlediska zachování duševního zdraví, duševní pohody hrají mezilidské vztahy velmi významnou, možná nejdůležitější roli. Problematicke vztahů ve výchovném procesu byla věnována kapitola 4.1. Proto v této části textu spíše připomínáme a shrnujeme některé poznatky.

Struktura účastníků výchovného procesu ve volném čase je pestrá. Kromě dětí, vychovatelů, pedagogů volného času výchovné působení ovlivňují i rodiče dětí, eventuálně další členové rodiny, jiní pedagogové,

např. učitelé, vedoucí zájmových činností, řídicí pedagogičtí pracovníci. Je žádoucí, aby mezi všemi účastníky vládla shoda a porozumění. Případné spory, nedorozumění či konflikty je nutno účinně řešit. Za kvalitu vztahů odpovídají především pedagogové, je to součást jejich profesní kvalifikace. Vztahy mezi pedagogy a dětmi ovlivňuje výrazně volba pedagogických prostředků – volba obsahu činností, metody a formy práce. Dobré mezilidské vztahy podporuje používání pozitivní motivace, celé široké škály odměn, opatrné a dobře promyšlené používání trestů. Toto vše předpokládá dobrou znalost struktury skupiny a individuálních zvláštností jednotlivců.

Specifické dovednosti a techniky k podpoře duševního zdraví

V průběhu života se všichni lidé setkávají s rozmanitými problémy, ocitají se v náročných životních situacích. Všichni občas prožíváme stresové situace, řešíme konflikty. Týká se to dospělých i dětí. Ani dětství není pouze dobou bezstarostnosti a pohody. Nelze se takovým situacím vyhnout, je však možné naučit se je účinně řešit. Už tím, že se člověk naučí se svým časem dobře hospodařit, ocenit hodnotu volného času, naplnit ho vhodnými činnostmi, zvyšuje kvalitu života a pomáhá vyrovnávat se s problémy.

Existují také konkrétní dovednosti a techniky, které mohou pomoci rychleji odstranit únavu či snížit hladinu stresu. Většinu z nich člověk snadno zvládne, některé soustavnějším nácvikem pod vedením odborníků, jiné s použitím odborné literatury nebo jen dobré rady. Některé dovednosti jsou vhodné i pro děti, je však nutné volit postupy a motivaci, která odpovídá věku. Hodí se využít vyprávění příběhů, nácviku pomocí hry, modelových situací, hraní rolí apod.

Mezi zmíněné dovednosti a techniky patří zejména rozmanitá relaxační cvičení zaměřená k odstranění únavy. Ve spojení s autosugescí pomáhají zároveň navodit pozitivní emoční naladění. Pro děti se hodí

nácvik uvolňování svalových skupin spojený s motivačním vyprávěním a navozování představ (koupání v teplé vodě, vznášení se na obláčku, odpočinek v teplém písku, ...). Starší děti či dospělí mohou zvládnout náročnější autogenní trénink, který spočívá v uvolňování svalů, navození pocitů tíže, tepla, prohloubení dechu, sledování tepu srdce. I tato cvičení mohou být propojena příběhem, velmi vhodné je spojení s vhodně volenou hudbou.

Kromě relaxačních cvičení se nabízí možnost práce s dechem (hluboké dýchání uklidňuje), nácvik pozitivního myšlení (vidět pomyslnou sklenici z poloviny plnou, ne z poloviny prázdnou), využití masáží, automasáží, koupelí a vůbec všech procedur, které jsou člověku příjemné. Patří sem i schopnost dopřávat si a užít si drobné radosti života. Pro účinné řešení konfliktních situací je užitečné osvojit si některé dovednosti asertivního jednání (umět slušně, ale důrazně prosadit svůj názor).

V některých situacích lze využít i manipulativního jednání v pozitivním smyslu, tedy bez porušování morálních zásad.

Otázka zachování a podpory duševního zdraví je v současné poněkud uspěchané době aktuální. Cokoliv z uvedeného v této kapitole pedagogové dětem předají, co je naučí, bude jim v životě prospěšné. Pedagogové však také musí myslet na sebe, na své vlastní duševní zdraví. Jeho zachování je vlastně podmínkou pro další úspěšné vykonávání profese. Pedagogická povolání patří do skupiny pomáhajících profesí společně se zdravotnickými, sociálními pracovníky, psychology apod. Jejich společným znakem je velká psychická náročnost, u velmi odpovědných starších pracovníků hrozí i ztráta motivace, psychické i zdravotní problémy označované jako „vyhoření“. Člověk nemůže pouze dávat druhým, musí umět také něco pozitivního přijímat. Vše, co v této kapitole bylo popsáno jako doporučení pedagogům pro práci s dětmi, mohou vychovatelé a pedagogové volného času využít i sami pro sebe. A to ti současní i ti, kteří se na toto povolání teprve chystají.

4.4 Podíl základních lidských činností a jejich výchovné využití ve volném čase

Při výchově ve volném čase je kladen důraz na její činnostní charakter. Proto také obsah výchovy ve volném čase bývá nejčastěji vymezování výčtem výchovně-vzdělávacích aktivit (viz kapitola 3). Mezi základní lidské činnosti patří **hra, učení a práce**. I tyto činnosti se při vhodném výchovném využití stávají výchovnými prostředky. Všechny tři základní lidské činnosti mohou tvořit součást volného času. Tím zároveň získávají určitou specifickou podobu. Hra již svým charakterem přirozeně souvisí s volným časem, učení a práci lidé často chápou spíše ve spojení s povinnostmi. Ale i učení a práce např. při zájmových činnostech mohou mít charakter volnočasových aktivit.

Hra je přirozenou činností nejen lidí, ale i jiných živých tvorů. Pozorování her zvířecích mláďat je zábavné a zároveň poučné. U lidí je hra většinou spojována s dětským věkem. Patří však obecně k lidskému životu v celém jeho rozsahu. Hrají si děti různého věku, dospělí, včetně seniorů. Pouze se mění charakter hry. Ten se mění nejen v průběhu lidského života, ale i obecně v historickém vývoji lidstva. Některé hry minulých generací jsou postupně zapomínány, nové se objevují. Hra jako druh činnosti a volný čas spolu úzce souvisejí, mají mnohé společné rysy. Volnočasové aktivity se vyznačují možností svobodné volby, dobrovolnosti. Také hry mají tuto podobu, do vhodně volené hry není nutné člověka nutit. Zároveň hra přináší možnost odpočinku, relaxace, navozuje pozitivní emoce a sociální vztahy. Kromě zábavy poskytuje i možnost nenásilného rozvoje různých složek osobnosti. Toto vše zároveň charakterizuje i dobu volného času.

Existuje nepřeborná škála různých druhů her. Ty se dají roztřídit podle mnoha kritérií, např. podle počtu hráčů, podle prostředí, kde hra probíhá, podle délky trvání, podle věku hráčů, podle složky osobnosti, kterou rozvíjí.

Pro vychovatele či pedagoga volného času je nezbytné umět hry navozovat, volit vhodnou motivaci, usměrňovat průběh hry, zhodnotit její výsledky. Toto jsou pedagogické dovednosti, které je možné se naučit. Zároveň by však pedagog, který hru využívá jako výchovný prostředek, měl mít sám z hry radost, měl by si rád hrát. Zde významnou roli hrají některé rysy osobnosti, které mohou být i vrozené.

Je samozřejmé, že vychovatelé a pedagogové volného času musejí být vybaveni zásobou rozmanitých her. Některé náměty lze získat v průběhu studia na školách, které pro tyto profese připravují. Mnohé hry si lidé pamatují ze svého dětství. V současné době je na knižním trhu pestrá nabídka publikací zaměřených na praktické využití her. Užitečným způsobem rozšíření zásoby her mohou být zkušenosti kolegů, vzpomínky starších osob. Mnohé již téměř zapomenuté hry lze použít i v současné době.

Většina her vyžaduje použití hraček nebo rozmanitých herních pomůcek. Měly by splňovat základní požadavky kladené obecně na materiální prostředky (viz kap. 4.3). Samozřejmě je kladen důraz především na bezpečnost hračky vzhledem k věku dětí. Důležitý je také estetický požadavek, působení hračky na psychiku a možnost výchovného využití her a herních pomůcek. Výroba hraček je v současné době významnou průmyslovou oblastí. Požadavky rodičů, dětí i pedagogů se mění. Ne vždy se daří skloubit módní komerční trendy se skutečnou kvalitou hraček.

Učení podobně jako hra není specificky lidskou činností, učí se i jiné živé organismy. Tento pojem se v pedagogice i v psychologii používá v různých pojetích. Je i součástí běžného slovníku dětí i dospělých (např. musím se učit, běž se učit, život tě naučí, ...). Učení bývá spojováno s termíny formální, neformální, informální, podobně jako pojmy výchova nebo vzdělávání (viz kap. 1.2).

Učení ve volném čase má převážně **neformální** nebo **informální charakter**. Rozhodující význam má míra pedagogického ovlivňování volného času. **Neformální učení** probíhá v zařízeních určených pro vý-

chovu ve volném čase, např. v zařízeních pro zájmové vzdělávání. Má stanovené cíle, probíhá systematicky, obsah je stanoven volně, s menší mírou závaznosti, s přihlédnutím k potřebám účastníků. Účast na procesu učení je dobrovolná. Jako konkrétní příklad je učení, které probíhá v průběhu schůzek zájmového útvaru. Ve volném čase však také probíhá tzv. **informální učení**, které nemusí být plánované, může být nahodilé v souvislosti s rozmanitými životními situacemi, často postupem pokus–omyl. I tato forma učení má v životě člověka velký význam, používá se termín formativní vlivy sociálního i materiálního prostředí.

Ve volném čase neformálním způsobem probíhají různé druhy učení. Senzomotorické učení se týká osvojování pohybových dovedností (sporty, rukodělné činnosti, hra na hudební nástroje, výtvarné činnosti apod.). Paměťové učení (slovní, osvojování poznatků) se uplatňuje ve všech druzích zájmových činností (např. zapamatování pravidel sportů, názvosloví, texty veršů, písní, učení se rolím při dramatizacích, ...). Podobně se při rozmanitých druzích činností učí děti řešit problémy, osvojují si intelektuální dovednosti, rozvíjejí myšlenkové operace. Výrazný je podíl sociálního učení. Dítě poznává ve svém volném čase vzory pro napodobování, identifikuje se s nimi, učí se vystupovat v rozmanitých rolích. Důležitou roli při sociálním učení ve volném čase má i převaha pozitivní motivace nad negativní (odměn nad tresty).

Zvláštností učení ve volném čase je dále převaha bezděčného učení nad záměrným. Děti se činnostmi zúčastňují dobrovolně, baví je, souvisí s jejich zájmy, jsou pro učení motivovány. Učení není povinností. To vše samozřejmě pouze při respektování požadavků pestrosti, přitažlivosti, zajímavosti činností. Vychovatel, pedagog volného času není v roli vyučujícího, spíše rádce, inspirátora, průvodce činnostmi. Při každém učení jsou důležité všechny tři fáze – příprava, realizace, hodnocení. Při učení ve volném čase nabývá na významu přípravná fáze – zejména její motivační složka. Neformální učení nemůže probíhat bez účinné motivace. Pokud se pedagogovi podaří najít účinné formy motivace, budou

se děti učit nenásilně, bez donucování a s vynaložením přiměřeného úsilí. Stejně významná je i fáze hodnocení. Důraz je kladen na pozitivní hodnocení, vyzvedávání spíše úspěchů než neúspěchů, ocenění snahy, dílčích pokroků.

Průběh učení ve volném čase je silně ovlivněn osobností vychovatele, pedagoga volného času. Často pracuje s jedinci různého věku, někdy i v rámci jedné sociální skupiny. Průběh učení kladně ovlivňuje i to, že častěji se jedná o malé skupiny. Povinností pedagogů je vytvořit příjemné prostředí plné pohody a dobrých mezilidských vztahů. Pak je záruka, že z nabízených programů si děti odnesou mnoho nových vědomostí, dovedností, návyků, názorů a postojů, které si osvojí zcela nenásilně.

Přestože v této části se pojednávalo hlavně o učení dětí ve volném čase je nutno připomenout, že podobně se ve volném čase učí i dospělí.

Cílevědomá **práce** je považována za typicky lidskou činnost. Významný je výsledek práce, výtvar, ať již materiální, nebo duchovní. Vztah lidského jedince k práci je důležitým charakterovým rysem, podle pracovních výsledků bývají lidé hodnoceni. Utváření vztahu k práci a osvojování pracovních dovedností je tak důležitou součástí výchovného působení.

Je možné rozlišit práci duševní a fyzickou. Toto rozdělení však není přesné, každá práce má obě složky, jedna z nich bývá převažující. Duševní práce souvisí s těmi oblastmi učení, které se týkají zapamatování poznatků, osvojování intelektuálních dovedností, řešení problémů. Fyzická, manuální práce se týká spíše osvojování senzomotorických, pohybových, v tomto případě pracovních dovedností. V této části kapitoly pojednáváme o výchově k manuální práci.

Na výchově k manuální práci se podílí rodina, škola i různé subjekty pro výchovu ve volném čase. Základní manuální dovednosti získává dítě v rodině. Je vedené k sebeobsluze, k péči o hračky, školní potřeby, další osobní věci. Formou nápodoby si děti osvojují pracovní dovednosti podle vzoru svých rodičů. V mnoha rodinách však postupně ubývá

příležitostí k osvojování manuálních dovedností. V souvislosti s využitím různých profesionálních služeb a s dostatkem cenově dostupných hotových výrobků mají děti i méně možností pracovat rukama (např. polotovary či hotové potraviny, levné oděvy, spotřební zboží, které se neopravuje, ale vyhazuje a kupuje nové). Před vstupem do školy se na výchově k práci systematicky podílí mateřská škola.

Na základní škole ubývají předměty nebo se snižují hodinové dotace předmětů, ve kterých je možné získávat manuální dovednosti a hlavně utvářet u dětí pozitivní vztah k manuální práci.

Nabízí se možnost tyto nedostatky v rodinné a školní výchově kompenzovat nabídkou rukodělných, pracovních-technických zájmových činností při výchově ve volném čase. Zde se však projevuje také pokles zájmu dětí, a tím i menší nabídka tohoto druhu činností. Zdá se, že se děti méně zajímají o práci s různými materiály. U menších dětí jsou naopak velmi oblíbené práce s papírem, kartónem, textilem, drobným přírodním či technickým materiálem. Tyto činnosti, např. ve školní družině, mají částečně i výtvarný charakter. Práce s dalšími materiály, jako je dřevo, kov, plasty, sklo, se vyskytují spíše výjimečně. Je samozřejmé, že vedení takových činností vyžaduje kvalifikovaného pedagoga a zároveň příslušné materiální zajištění. Obojí je v současné době problematické.

Důsledkem situace v rodinách, ve školách i v zařízeních pro výchovu ve volném čase je výrazný pokles zájmu dětí o profese, které jsou charakteristické právě manuální prací. Samozřejmě k tomu přispívá i obecné společenské hodnocení a prestiž těchto povolání. Málo příležitostí k rukodělným činnostem vede také k tomu, že děti nadané v této oblasti své schopnosti nerozvinou, ačkoliv by mohly být velmi úspěšné.

Situaci v rodinách a v rámci školního vyučování vychovatelé či pedagogové volného času mohou jen málo ovlivnit. Mohou však do svých programů častěji zařazovat rozmanité i náročnější rukodělné a technické práce (nejen informační technologie), různé formy modelářství, ale i pěstitelství, chovatelství, přípravy pokrmů apod. Výchovný význam

podobných zájmových aktivit není pouze v osvojování manuálních dovedností, v rozvoji zručnosti. Spočívá i v utváření vztahu k práci obecně, rozvíjení příslušných charakterových vlastností. Pokud člověk pozná, jaké úsilí vyžaduje manuální práce, dokáže si více vážit výsledků práce své i druhých lidí. Mnoho příležitostí v této oblasti výchovy přinášejí kromě zájmových a sebeobslužných činností také veřejně prospěšné aktivity.

4.5 Osobnost vychovatele, pedagoga volného času

Stanovení požadavků na osobnost pedagoga a hodnocení jeho osobnosti je velmi složitá a obtížná záležitost. Všichni máme vzpomínky na oblíbené učitele, vychovatele, vedoucí zájmových činností. Některé vlastnosti měli společné, v mnohých rysech se lišili. Navíc pedagogové pracují s jedinci různého věku, v různých oblastech výchovy, v rozmanitých prostředích, s různými individualitami. Nabízí se tedy otázka, jestli je vůbec možné vymezit obecně znaky osobnosti úspěšného pedagoga. Zajímavá a poněkud sporná je i odpověď na otázku, zda existují vrozené předpoklady pro úspěšné vykonávání pedagogické profese nebo zda je možné vše získat v průběhu profesní přípravy. A také, jak lze hodnotit praktické pedagogické zkušenosti? Zjednodušeně lze otázku formulovat tak, zda se člověk dobrým pedagogem rodí, nebo postupně stává. Jsou to zajímavé otázky k zamyšlení, odpovědi nejsou jednoznačné.

Schopnost vychovávat má všechny znaky schopnosti jako psychické vlastnosti. Má své vrozené předpoklady, vlohy, rozvíjí se však v průběhu učení, při vykonávání příslušných činností. Svůj význam mají vrozené předpoklady, odpovídající vzdělání i praxe v oboru. Toto vše obecně platí i pro vychovatelské, pedagogické schopnosti.

Na pedagogické pracovníky v jednotlivých oblastech výchovného působení jsou kladeny zvláštní požadavky. To se týká i vychovatelů

a pedagogů volného času. Žádoucí znaky osobnosti je možné rozdělit do tří skupin.

- První skupinu tvoří obecné charakteristiky osobnosti v celé její struktuře – fyzická zdatnost a dobrý zdravotní stav, přiměřený zevnějšek; celá rozsáhlá oblast psychiky, dobrá úroveň poznávacích procesů, motivace pro povolání, dobrá úroveň pozornosti, citovost, citová vyrovnanost, žádoucí temperamentové rysy, schopnosti, kladné charakterové vlastnosti, ale také všeobecné i odborné vědomosti, dovednosti, rozvinuté zájmy a postoje, neméně důležitá je i oblast sociálních vztahů, jejich kvalita může výrazně ovlivnit práci pedagoga.
- Druhou skupinu znaků osobnosti tvoří ty, které se obecně považují za velmi žádoucí, ne-li nezbytné pro úspěšné vykonávání každé pedagogické profese. Patří mezi ně zejména pozitivní vztah k lidem, k dětem, komunikativnost, schopnost empatie, přiměřená míra dominantnosti. Pozitivním vztahem k dětem se nerozumí to, co se obecně označuje jako „mám rád děti“, ale opravdový zájem o všechny děti, včetně těch, které mají své problémy a působí potíže i svým pedagogům. Komunikativnost lze pochopit nejen jako dobrou schopnost vyjadřování se slovy i neverbálními způsoby, ale i radost z kontaktu s lidmi, potěšení ze vzájemné komunikace. Jedinec introvertní, uzavřený, bude mít jako pedagog určité potíže. Empatie znamená schopnost vcítovat se do prožívání druhých osob a pro práci pedagoga je významná. Pedagog je v pozici, kdy řídí činnosti jednotlivců i celých skupin. Stanovuje si výchovné cíle, kterých se snaží dosáhnout. Proto je přiměřená míra dominantnosti nezbytná. Osobnost s výraznými submisivními rysy pravděpodobně nebude jako pedagog úspěšná. Termínem dominantnost se však nechápe autoritativní prosazování vlastních názorů a požadavků za každou cenu, spíše působení přirozené autority a schopnost získat zájem dětí o činnosti. Do této oblasti patří i volba vhodného výchovného stylu s převa-

hou demokratického přístupu. Souvisí to i s převažujícími způsoby jednání pedagogů. Za málo vhodné lze považovat jednání pasivní, kdy pedagog nedokáže účinně prosadit své požadavky. Ani výrazně autoritativní až agresivní jednání není většinou účinné, budí odpor či strach. Za efektivní způsoby jednání lze považovat jednání asertivní, které se vyznačuje zejména upřímností, slušností a respektováním práv dětí i dospělých. Také manipulativní jednání v pozitivním smyslu lze považovat za vhodné. Spočívá zejména v poznání individuálních zvláštností dětí, vyzvedávání hlavně pozitivních rysů osobnosti, taktním vyslovováním kritiky, budování dobrých vztahů mezi pedagogy a dětmi. Pak je prosazování požadavků pedagogů snadnější.

- Třetí skupina znaků je podstatná pro vychovatele a pedagogy volného času. Podmínky výchovy ve volném čase jsou specifické. Platí základní požadavek dobrovolné účasti dětí na nabízených pedagogicky ovlivňovaných volnočasových aktivitách, ale také požadavek pestrosti a přitažlivosti činností. Z těchto skutečností vyplývají i specifické požadavky na osobnost vychovatele a pedagoga volného času. Měla by to být kvalitní, vyrovnaná osobnost s příslušným vzděláním, se všemi rysy, které se obecně považují za žádoucí pro pedagogy (viz druhá skupina znaků), ale i některé další znaky, které vyplývají ze zvláštností profese:
 - schopnost přizpůsobovat se proměnlivým podmínkám a řešit nečekané situace,
 - aktivita, průbojnost, schopnost prosazovat své názory a požadavky nejen vůči dětem, ale i ve vztahu ke spolupracovníkům, nadřízeným, veřejnosti,
 - tvořivost, nápaditost, fantazie při sestavování programů, které nejsou pevně stanovené,
 - umění pracovat formou hry, navozovat hru, ale i potěšení ze hry, hravost,

- smysl pro humor, který mladší i starší děti hodnotí jako jednu z důležitých pozitivních vlastností pedagoga a která pomáhá vytvářet pohodu, která do volného času patří,
- fyzická zdatnost, přiměřený zdravotní stav s přihlédnutím ke konkrétnímu pracovnímu zaměření (např. vychovatelka ve školní družině, vedoucí na dětském táboře, trenér sportovního oddílu, vedoucí šachového kroužku),
- příjemný vzhled a přiměřená úprava zevnějšku (děti si jich všímají) jsou pro hodnocení osobnosti pedagoga významné, extrémy bývají hodnoceny negativně,
- pochopení pro věkové zvláštnosti i při práci s věkově různorodými skupinami,
- zvládání dovedností a technik účinného jednání (asertivního, manipulativního),
- psychická odolnost, schopnost zvládat náročné životní situace, znalost antistresových programů,
- dobrá úroveň odborných znalostí v oblasti specializace, pedagogicko-psychologické vědomosti a dovednosti, široké všeobecné vzdělání, orientace v oblastech, které současnou mladou generaci zajímají.

Uvedené požadavky neplatí pouze pro vychovatele a pedagogy volného času, pro tyto profese však mají zvýšený význam.

Nároky kladené na osobnost pedagoga jsou vysoké. Je samozřejmé, že neexistuje ideální pedagog, který všechny uvedené požadavky splňuje. Každý má své silné a slabé stránky. Velmi důležitá je úroveň sebepoznání, sebehodnocení, práce na sobě, snaha odstraňovat nedostatky a co nejlépe uplatnit své schopnosti.

Pro vykonávání profese vychovatel nebo pedagog volného času se vyžaduje příslušná odborná kvalifikace. Tu je možné získat různými způsoby a v různých stupních:

- vysokoškolské magisterské studium vychovatelství, pedagogiky volného času nebo sociální pedagogiky,
- vysokoškolské magisterské studium učitelských oborů,
- vysokoškolské bakalářské studium vychovatelství, pedagogiky,
- studium na vyšší odborné škole zaměřené na výše uvedené obory,
- studium na střední škole ukončené maturitní zkouškou se zaměřením na výše uvedené obory (střední pedagogické školy),
- celoživotní vzdělávání – studium v oblasti pedagogických věd, obory vychovatelství, pedagogika volného času (pro absolventy středních škol s maturitou nepedagogického zaměření) – realizují vysoké školy,
- celoživotní vzdělávání – studium pedagogiky, realizují zařízení pro další vzdělávání pedagogů, též pro uchazeče s úplným středoškolským vzděláním.

Uvedené způsoby získání kvalifikace mohou mít formu prezenčního, kombinovaného nebo distančního studia. Každý z uvedených způsobů a forem má své klady i nedostatky. Vzhledem k náročnosti profesí je žádoucí rozšiřovat možnosti pro získání vysokoškolského vzdělání v oborech vychovatelství a pedagogika volného času.

SHRNUTÍ 4. KAPITOLY

Při výchovném působení ve volném čase je velmi důležité respektovat a brát v úvahu psychologické poznatky. Pro vychovatele a pedagogy volného času je důležitá znalost věkových charakteristik skupin a jednotlivců, se kterými pracují. Ve svém povolání pracují s jedinci různého věku, často s věkově různorodými skupinami.

Úspěšnost výchovného působení je do značené míry dána kvalitou vztahu mezi vychovávajícím a vychovávanými. Pozitivní vztahy souvisejí se způsobem pedagogické komunikace. Ta má v podmínkách volného času své zvláštnosti, v porovnání s běžným školním prostředím je méně formální, uvolněnější.

V zařízeních, kde probíhá výchova ve volném čase, má vládnout pohoda, která je podmínkou zachování duševního zdraví. Pedagog se snaží vytvářet příznivé klima vhodným uspořádáním režimu dne, ovlivňováním vztahů mezi všemi účastníky výchovného procesu i snahou o přiměřené prostory a jejich materiální vybavení.

V průběhu pedagogického ovlivňování volného času se stávají výchovnými prostředky i základní lidské činnosti, hra, učení a práce. Všechny se ve volném čase uplatňují. Hra je přirozenou součástí volného času, učení a práce získávají ve volném čase specifický charakter.

Úspěšnost výchovného působení závisí v největší míře na osobnosti pedagoga. Na vychovatele a pedagogy volného času jsou kladeny vysoké nároky z pohledu obecně lidských kladných vlastností i z hlediska pedagogické profese. Existují také specifické požadavky, které vycházejí ze zvláštností pedagogického ovlivňování volného času. Příslušný zákon stanovuje i způsoby profesní přípravy. V současnosti se projevují snahy o zvyšování kvalifikace těchto pedagogů, důraz se klade i na průběžné další vzdělávání.

Otázky k opakování

1. Proč je pro vychovatele a pedagogy volného času důležitá znalost věkových zvláštností různých věkových kategorií?
2. S jakými věkovými skupinami se pedagog v průběhu pedagogického ovlivňování volného času setkává?
3. Jak se v průběhu vývoje jedince proměňují zájmy?
4. Jaký význam mají osobní zájmy v dospělosti?
5. Jak chápete termíny pozitivní či negativní vztahy mezi pedagogy a dětmi?
6. Jaký je podle vašeho názoru rozumný poměr formálnosti a neformálnosti ve vztahu mezi vychovatelem (pedagogem volného času) a dětmi?

7. S jakými problémy ve vztahu k dětem se může pedagog setkat?
8. Které další vztahy mezi účastníky výchovného procesu považujete za významné?
9. Jaké zvláštnosti má komunikace v rámci pedagogického ovlivňování volného času? Co ji ovlivňuje?
10. Co se rozumí pod pojmem „duševní zdraví“?
11. S jakými náročnými situacemi se může pedagog při své práci setkat?
12. Jakými způsoby může vychovatel, pedagog volného času přispět k zachování duševní pohody dětí?
13. Co může pedagog udělat pro zachování vlastního duševního zdraví?
14. Jaké zásady bude pedagog respektovat při sestavování časového režimu?
15. Kterým požadavkům mají vyhovovat prostory a jejich vybavení, ve kterých děti tráví volný čas?
16. Které specifické dovednosti a techniky k podpoře duševního zdraví svého i ostatních účastníků může pedagog využít?
17. Proč lze hru považovat za vhodnou formu volnočasových aktivit?
18. Odkud, z jakých zdrojů je možné čerpat náměty pro hry?
19. Jakým požadavkům by měly odpovídat hračky a herní pomůcky?
20. V čem jsou zvláštnosti učení v průběhu volnočasových aktivit?
21. Jakou podobu mohou mít pracovní činnosti ve volném čase?
22. Kdo a jak se podílí na výchově k manuální, fyzické práci?
23. Při kterých volnočasových aktivitách mohou děti získávat manuální dovednosti?
24. Které znaky osobnosti považujete u pedagogů za podstatné?
25. Které z uvedených požadavků na osobnost vychovatele a pedagoga volného času považujete za zvláště důležité?
26. Jakou roli podle vašeho názoru mají vrozené předpoklady, profesní příprava a vlastní pedagogická praxe u úspěšných pedagogů?

27. Jakými způsoby je možné v České republice získat kvalifikaci vychovatel, pedagog volného času?

Úkoly k opakování, reflexe

1. Uvažte výhody a nevýhody při práci s věkově různorodou skupinou. Doplněte příklady, eventuálně vlastními zkušenostmi.
2. Na základě poznatků o věkových zvláštnostech navrhněte, ve kterém věku je pro děti vhodná spíše pestrost zájmových činností, kdy a pro které děti je vhodná zájmová specializace.
3. Pokuste se na základě vlastních zkušeností uvést příklady kladných či problematických vztahů mezi pedagogy a dětmi.
4. Vychovatelka v dětském domově si zvláště oblíbila jedno z dětí předškolního věku. Brávala si ho i k sobě domů. Uvažte, jaké problémy tato situace může přinést.
5. Poradte vychovateli, který se zamiloval do již zletilé žákyně střední školy ubytované v domově mládeže. Jak má situaci řešit?
6. V průběhu pedagogické praxe sledujte průběh komunikace mezi pedagogem a dětmi, např.:
 - Kdo a jak dlouho mluví?
 - Kdo určil téma?
 - Jak mluvčí získal slovo?
 - Jak reagovali ostatní?
 - Jak se do komunikace zapojil pedagog?
 - Jak průběh komunikace ovlivnilo prostředí?
 - Jaké slovní i mimoslovní projevy účastníků vás zaujaly?
7. Sledujte v průběhu pedagogické praxe vznikající náročné situace (např. konflikty) a způsoby jejich řešení. Zhodnoťte.
8. Navrhněte, jak může pedagog předejít vyčerpání a ztrátě motivace pro výkon povolání (syndrom vyhoření).

9. Navrhněte uspořádání režimu dne nebo odpoledne pro vybrané školské zařízení (např. školní družinu, domov mládeže, školu v přírodě, letní dětský tábor).
10. Zhodnoťte, jak konkrétní školské zařízení nebo jiné prostředí, ve kterém probíhá výchova ve volném čase, odpovídá stanoveným požadavkům na prostory a materiální vybavení.
11. Formou rozhovoru s dětmi zjistěte, jaké mají představy o ideálním materiálním vybavení konkrétního zařízení.
12. Navrhněte průběh rozhovoru vychovatele s rodičem, kterého si vychovatel pozval pro nevhodné chování dítěte. Jakou taktiku je žádoucí zvolit?
13. Navrhněte relaxační cvičení určené pro mladší i starší děti nebo pro dospělé.
14. Seznamte se podrobněji studiem literatury s asertivními dovednostmi a technikami, uvažte, které z nich lze využít při práci s dětmi.
15. Vzpomeňte si, které hry byly oblíbené ve vašem dětství. Jak si hráli vaši rodiče, prarodiče? Porovnejte s hrami současné dětské generace.
16. Pokuste se děti naučit některou z již zapomenutých her, sledujte jejich reakce.
17. Založte a doplňujte si zásobník her.
18. Posuďte nabídku hraček ve vybrané prodejně, zhodnoťte, jak odpovídá základním požadavkům.
19. Uveďte příklad neformálního učení při zájmové činnosti, která je vám blízká.
20. Vzpomeňte si, které manuální dovednosti jste si osvojili v rodině, ve škole, při zájmových činnostech.
21. Vybavte si, kteří učitelé či vychovatelé patřili mezi vaše oblíbené a kterých vlastností jste si u nich nejvíce cenili.
22. Vyslovte svůj názor, diskutujte na téma, zda se člověk dobrým pedagogem rodí, nebo postupně stává.

23. Uvažte výhody a nevýhody jednotlivých způsobů profesní přípravy vychovatelů a pedagogů volného času.

5 Současné trendy a problémy ve výchově ve volném čase

Kapitola shrnuje současné teoretické poznatky i praktické zkušenosti v oblasti výchovy ve volném čase. Upozorňuje na trendy, které se ukázaly jako žádoucí, vedoucí k dobrým výchovným výsledkům. Zároveň pojednává o nejčastějších problémech, se kterými se vychovatelé a pedagogové volného času ve své praxi setkávají, a možnostech jejich řešení.

5.1 Současné trendy v oblasti respektování požadavků na výchovu ve volném čase

Základní požadavky jsou formulovány v Úmluvě o právech dítěte, která je mezinárodně platným dokumentem. Mimo jiné vymezuje také **právo dětí na odpočinek, volný čas, účast ve hře**, vše odpovídající věku dítěte.

Z požadavků na výchovu ve volném čase je kladen zvýšený důraz na **dobrovolnost účasti ve volnočasových aktivitách**. Volný čas je dobrou svobodnou volbou činností, vynucení účasti jakýmkoliv způsobem není na místě. Vždy hraje roli účinná motivace a další zvolené pedagogické prostředky, např. přitažlivý obsah činností, vhodné metody a formy práce. Požadavek dobrovolnosti však zároveň neznamená nahodilost, nesoustavnost, bezdůvodné střídání zájmových činností.

Z dalších požadavků je při výchově ve volném čase nezbytné klást důraz na **pestrost a přitažlivost činností, jejich odpočinkové, rekreační a zájmové zaměření**. Děti mají v současné době přístup k velkému množství informací, k rozmanitým formám zábavy. Pokud je chceme v rámci volného času výchovně ovlivňovat, je nezbytné hledat takové prostředky, které budou pro děti dostatečně přitažlivé a zároveň povedou k dosažení stanovených výchovných cílů.

5.2 Současné trendy v oblasti forem výchovy ve volném čase

Pro pedagogicky ovlivňované činnosti ve volném čase se ukazuje jako nejvhodnější **skupinové formy práce**, malé sociální skupiny. Malou skupinou se většinou rozumí počet do 20 osob. Výhodou takových skupin je vzájemné poznávání, ovlivňování, komunikace tváří v tvář. V rámci malých skupin má pedagog zároveň dostatek možností k **individuálnímu působení** na jednotlivé členy skupiny. Snaha o individualizaci výchovného působení patří také k žádoucím současným trendům. **Naopak se méně často doporučují hromadné formy práce** se středně velkými nebo velkými skupinami. I tyto formy práce mají při výchově ve volném čase své uplatnění, většinou spíše jako příležitostné aktivity (přehlídky výsledků zájmových činností, sportovní soutěže, besídky, akademie, návštěvy kulturních představení, výlety apod.). Skupinové a individuální formy práce může pedagog uplatňovat i v tom případě, že počet dětí ve výchovné skupině je legislativně stanovený tak, že se již nejedná o malou skupinu (např. ve školní družině, v domově mládeže).

Za jeden ze současných trendů je také možné považovat **vytváření různorodých, heterogenních výchovných skupin**. Většinou se tím rozumí různorodost ve vztahu k pohlaví (chlapci i dívky) a z věkového

hlediska (mladší i starší děti, dospělí). Výhodou heterogenních skupin je pestrost sociálních vztahů, učení mladších od starších, vzájemná pomoc, působení přirozených vzorů. Heterogenní skupiny jsou přirozené, člověk se v nich během života běžně pohybuje. Pokud je to možné, je žádoucí pracovat s takovými skupinami i ve volném čase (např. oddělení školní družiny sestavené ze žáků nižších a vyšších ročníků, oddíl na letním táboře, ve kterém jsou děti různého věku, výchovná skupina v domově mládeže, rodinné skupiny v dětských domovech, členové zájmového kroužku apod.). Je samozřejmé, že heterogenní složení skupin není vhodné pro všechny druhy činností, např. pro závodní sportování. Také dětské sdružení Junák dosud většinou pracuje s chlapeckými a dívčími oddíly i s věkovým vymezením (světlušky, vlčata apod.).

Různorodé skupiny nabízejí pestré možnosti k výchovnému působení i k vzájemnému sociálnímu učení. Práce s takovými skupinami je pro pedagogy velmi náročná. Sestavení programu, který bude přitažlivý a přínosný pro všechny členy skupiny, vyžaduje promyšlený přístup, nápaditost, tvořivost a také dobrou znalost věkových zvláštností.

Různorodost skupin se nemusí vztahovat pouze k věku a pohlaví členů. Může se týkat i odlišnosti rodinného prostředí, zájmů, schopností, školní úspěšnosti apod. Jedním z dalších trendů při výchově ve volném čase je **snaha o integraci postižených jedinců mezi běžnou populaci**. Začleňování jedinců se speciálními potřebami v rámci volného času nabízí mnoho možností a setkává se s menšími obtížemi než při povinném školním vzdělávání. Účast na volnočasových aktivitách je dobrovolná, obsah činností je stanoven volně podle potřeb účastníků, není určeno, co se musí naučit, podstatný je osobnostní rozvoj, uspokojení zájmů, pocit pohody, ohodnocení dílčích pokroků. Z takto pojatého výchovného působení má prospěch jedinec zdravý i postižený. Navíc je z hlediska budoucnosti postižených jedinců velmi důležité rozvíjet jejich zájmy, učit je využívat volný čas. Mnozí v dospělosti obtížně nachá-

zejí pracovní uplatnění, a tak se volný čas stává významným prostorem pro osobní rozvoj.

Jedním ze současných trendů, které se vztahují k formám práce, ale i k obsahu činností, je **snaha o rozšíření nabídky prožívání volného času**. To předpokládá i pestrost subjektů, které tuto oblast zajišťují (viz kapitola 2). Je důležité, aby jednotlivé subjekty měly o sobě navzájem informace, aby spolupracovaly, aby se zaměřovaly na ty oblasti, pro které mají vhodné podmínky. Důležitá je právě spolupráce, ne soupeření. Žádoucí je i vznik nových subjektů, většinou formou občanských sdružení nebo soukromého podnikání, pokud se zaměří na ty oblasti volnočasových aktivit, kde dosud není nabídka uspokojivá.

V současné době je významný zvýšený zájem dětí **o nabídku spontánních aktivit** a klesající poptávka po organizovaných, pravidelných volnočasových činnostech. Příčin je jistě celá řada, lze uvažovat i o určité přeorganizovanosti v nabídkách volného času. Je však důležité snažit se o výchovné působení i na ty děti, které nemají zájem o pravidelné organizované formy práce v rozmanitých zájmových útvarech. Proto školská zařízení rozšiřují nabídku spontánních aktivit (např. střediska volného času) a i další subjekty zřizují volné kluby či nízkoprahová zařízení (viz 2. kapitola).

5.3 Současné trendy v oblasti výchovných postupů

Jedním z výchovných postupů, který se v rámci pedagogického ovlivňování volného času úspěšně uplatňuje, je **animace**. Hlavními znaky tohoto výchovného postupu je nedirektivnost, tedy co nejméně zákazů a příkazů a povzbuzování vlastní aktivity vychovávaných. Výchovný záměr je pro pedagoga jasný, není však proklamativně prezentovaný. Pedagog nabízí náměty činností, působí svojí přítomností, svým osobním příkladem, svým zájmem o jednotlivé účastníky vol-

nočasových aktivit, svojí ochotou pomáhat řešit problémy, se kterými se na něho obrací. Animátor může být velkou autoritou, kterou však uplatňuje nenápadně, neformálně. Pro pochopení dobře poslouží porovnání práce pedagoga animátora a animátora v animovaném filmu. Osoby či kreslené obrázky či loutky se hýbou, vykonávají požadované činnosti, animátor je však v pozadí. (Termín animace souvisí se slovem anima – duch, duše, nechal by se tedy přeložit jako oduševňování.)

Animativní výchovné postupy nabývají na významu v souvislosti se změnami výchovných stylů v rodinách i ve školách. Autoritativní výchovný styl je na ústupu, na příkazy, hrozby a tresty dnešní děti reagují odporem. Spíše se setkávají s demokratickým, mnohdy až příliš liberálním stylem, volnou výchovou. Animativní přístup poskytuje dostatek prostoru pro pocit osobní svobody, zároveň však vymezuje požadovaná pravidla chování po vzájemné dohodě. Dává prostor pro nápaditost, aktivitu, iniciativu účastníků.

Pojmy animace a animátor se používají nejen v souvislosti s určitými výchovnými postupy, ale i ve spojeních kulturní nebo sociálně-kulturní animace, muzejní a galerijní animace. V komerční oblasti je pojem animace spojován s vyplňováním volného času v rámci rekreace a cestovního ruchu.

S výchovným postupem označovaným jako animace souvisí termín **participace**. Do češtiny ho lze přeložit jako podílení se nebo spolupodílení se na určité činnosti. Podobně jako animace předpokládá z hlediska pedagoga nedirektivní přístup a podporu aktivity a iniciativy všech účastníků výchovného procesu. Při výchově ve volném čase se participací rozumí možnost podílet se na všech fázích činností, tedy na jejich přípravě, realizaci a hodnocení. Charakter výchovy ve volném čase k tomu poskytuje dostatek příležitostí. Požadavky dobrovolné účasti a aktivity podporují tendence podílet se na stanovení programů aktivit, které jsou vymezené velmi volně a nezávazně. Dobrý vychovatel a pedagog volného času nejen sám vymýšlí zajímavé náměty pro čin-

nosti, ale podněcuje děti k vyslovování vlastních přání, námětů, zájmů, potřeb. Podporuje také podíl dětí na realizaci činností např. zajištěním potřebných pomůcek, úpravou prostředí, pomocí při organizaci, zjišťováním potřebných informací. Velmi důležitý je i aktivní podíl všech účastníků na hodnocení průběhu i výsledků činností. Vymezení kladů i nedostatků se může stát dobrými podněty pro plánování dalších aktivit.

Jedním ze způsobů participace jsou různé formy samosprávy, které se uplatňují ve školách, školských zařízeních, občanských sdruženích apod. Členové samosprávných orgánů mají právo vyjadřovat se k závažným otázkám fungování určitého subjektu (např. k režimu dne, vnitřnímu řádu zařízení, výchovným opatřením apod.). Samosprávné aktivity jsou z výchovného hlediska velmi cenné. Jsou dobrou přípravou pro participaci na řízení společnosti v dospělosti. Podporují vědomí, že člověk má pravomoc i možnost rozhodovat alespoň do určité míry o své přítomnosti a budoucnosti.

Dalším významným trendem v oblasti výchovy ve volném čase je **výchova zážitkem**. Obor, který se touto problematikou zabývá, je označován jako pedagogika zážitku. Nejedná se o zcela nový, spíše znovuobjevený výchovný směr. Čtenářům Foglarových děl se nabízí dobrá možnost srovnání.

Výchova zážitkem klade důraz na bezprostřední zkušenosti, smyslové poznání. Ne slovy, ale zajímavou činností s dobrodružnými znaky se lidé učí. Činnosti přinášejí určité napětí, nutnost zdolávat překážky, někdy i značnou zátěž, kdy si člověk musí sáhnout až na dno svých sil. Většinou účastníci zjistí, že dokážou víc, než předpokládali. Objevování nových schopností je velkým přínosem výchovy zážitkem. Často velmi náročné činnosti tak zároveň přinášejí uspokojení, radost, mnohdy i humorné situace.

Výrazným znakem zážitkových aktivit je jejich skupinový charakter. Probíhají v malých heterogenních skupinách s osobami různého věku,

pohlaví, fyzických a psychických schopností. Výchovní záměr spočívá v utváření sociálních vztahů, ve vzájemném pochopení, využití rozmanitých schopností, pomoci a zejména spolupráci, rozvíjení schopnosti empatie. Zážitkové aktivity nabízejí možnosti celkového osobnostního rozvoje, působení na fyzickou, rozumovou, citovou, volní i sociální složku osobnosti. Podstata je však v síle emocí, zážitků, prožitků. Tato oblast bývá mnohdy zanedbávaná ve snaze předat mladým lidem co nejvíce poznatků a rozvíjet logické myšlení. Přitom vědomosti a dovednosti spojené s emocemi, zážitky jsou pevné, dlouhodobé, mnohdy trvalé.

Zážitkové aktivity většinou probíhají v přírodě, je vhodné a žádoucí využívat metody a formy ekologické výchovy. Většinou jsou spojené s překonáváním náročných přírodních překážek, jako je zdolávání hor, plavba po divokých vodách, nocování v extrémních podmínkách apod. Předpokládá se, že tyto činnosti jsou vhodné spíše pro dospívající a mladé dospělé osoby. Mohou však při vhodné volbě námětů být nabízeny i dospělým osobám, např. pracovníkům firem s cílem pozitivně ovlivnit vztahy na pracovišti. Formami zážitkové pedagogiky lze pracovat i s mladšími dětmi, je však nezbytné přihlídnout k věkovým zvláštěnostem. Silným zážitkem se pro děti může stát i mnohé, co dospělým připadá jako samozřejmé (pobyt na táboře, nocování v přírodě, pozorování noční oblohy, vaření na ohni, denní i noční táborové hry, cestování lodí, vlakem apod.). I zde se dá hovořit o výchově zážitkem, v poněkud širším smyslu.

Výchova zážitkem nabízí možnosti kultivace citů, rozvoj rozumu, vůle, fyzických předpokladů. Aby přinesla opravdu tento výchovný efekt, musí splňovat určité požadavky. Většina z nich souvisí s osobností pedagoga. Ten formuluje výchovné cíle, bez kterých by výchova nebyla výchovou. Musí být o této specifické oblasti výchovy natolik poučený, aby dokázal zvolit prostředky vedoucí k cíli. Jeho samozřejmou povinností je zajištění bezpečnosti, ochrana před úrazy nejen fyzickými, ale i psychickými. Ukončením akce výchovné působení nekončí. Je důležité

průběh zhodnotit, vyslechnout názory účastníků, vzájemně debatovat, pokusit se řešit případné konflikty, zdůraznit přínos, ocenit výsledky jednotlivců i skupiny. Prostě vytěžit z uskutečněné akce co nejvíce pozitivního pro všechny účastníky.

Pedagogická a sociální práce v terénu je jedním z dalších současných trendů při výchově ve volném čase. Pro pracovníky v terénu se používá také označení streetworker. Jedná se o výchovné činnosti v oblasti pedagogiky volného času, sociální pedagogiky, sociální práce. Podstata jejich činnosti spočívá v tom, že se snaží kontaktovat děti a mládež v jejich přirozeném prostředí, kde se sdružují do neformálních sociálních skupin (herní skupiny, party). Tito jedinci většinou nemají zájem o členství v zařízeních, která nabízejí pravidelnou organizovanou činnost. Velmi často jsou to skupiny ohrožené sociálně patologickými jevy, někteří členové těchto skupin se s těmito problémy již potýkají (experimentování s drogami, další formy závislostí, projevy agresivity, nesnášenlivosti, vandalismu apod.). Terénní pracovník může nabídnout způsoby trávení volného času, které jsou pro mladé lidi přitažlivé, osobnostně rozvíjející a zároveň nejsou v rozporu s morálními normami společnosti. Zároveň může poskytnout radu nebo přímou pomoc při řešení obtížných životních situací v rodině, ve škole, ve zdravotnictví, doporučit odbornou pomoc v poradnách, léčebnách, krizových centrech, právní pomoc apod.

Na pracovníky v terénu jsou kladeny vysoké požadavky. Kromě odpovídajícího vzdělání jsou významné některé rysy osobnosti, přirozená autorita, imponující schopnosti a dovednosti, empatie. Důležitý je věk blízký věku klientů. Práce v terénu je psychicky velmi náročná, často je nutné řešit vnitřní konflikty při rozhodování, zda si udržet důvěru skupiny, nebo oznámit případné nezákonné jednání klienta. Nebezpečí je i v možnosti postupného přijetí norem a způsobů chování skupiny mladých ve snaze pochopit je a získat jejich důvěru. Ani dlouhodobé vytrvalé působení nepřináší vždy žádoucí výsledky, což může pracovníkům

přinášet zklamání a nechut' do další práce. Ohrožení syndromem vyhoření je velmi silné. Proto má velký význam znalost antistresových programů, průběžné odborné vzdělávání, pomoc odborníků i kvalita sociálních vztahů mimo skupinu klientů. Tento druh pedagogické a sociální práce nelze vykonávat dlouhodobě nebo dokonce trvale, ať již z hlediska věku, nebo silné psychické zátěže. Práce terénních pracovníků má v mnoha případech souvislost s činnostmi nízkoprahových zařízení.

Z výchovných postupů se považují za žádoucí také **společné aktivity rodičů nebo jiných dospělých osob a dětí**. V našich zemích má dlouhou tradici cvičení rodičů s dětmi, společná výuka základů plavání. Společné činnosti se uplatňují také v hudební a výtvarné oblasti (hra na flétnu, keramika) nebo při organizaci rekreačních pobytů (tábory pro rodiče s dětmi), rodinná centra. Existuje celá řada možností, jak propojit volný čas dětí a dospělých. Nabízejí se dny otevřených dveří, pořádání společných aktivit pro děti, rodiče a pedagogy (besídky, akademie, soutěže rodinných týmů, táboráky, výlety), umožnění volné účasti rodičů nebo prarodičů na činnostech dětí, uplatnění dospělých jako vedoucích zájmových činností pravidelných nebo příležitostných. Dospělí mohou uplatnit své často zajímavé dovednosti a zkušenosti, děti získají mnoho nových podnětů.

Společné aktivity rodičů a dětí jsou přínosné i v dalších směrech. Umožňují lepší vzájemné poznání, objevení schopností a zájmů, pochopení způsobů jednání. Důležité jsou společné pozitivní prožitky a nacházení nových podnětů pro trávení volného času. Společný podíl na činnostech ve volném čase utužuje vzájemné vztahy mezi rodiči a dětmi a učí je prožívat volný čas nejen vedle sebe, ale společně. Pro mnohé rodiny je tato možnost skutečným objevem a obohacením života pro všechny zúčastněné.

V závěru této části kapitoly stojí za připomínku, že v oblasti výchovy ve volném čase je vhodné a žádoucí **využívat metod a forem práce tvořivé dramatiky, osobnostně-sociální výchovy, ekologické a glo-**

bální výchovy. Nabízí se celá řada her, průpravných cvičení, modelových situací, které dávají možnost rozvoje jednotlivých složek osobnosti zajímavým a přitažlivým způsobem.

5.4 Současné trendy v oblasti vztahu vyučování a výchovy ve volném čase

Výchovně-vzdělávací proces v rámci vyučování a ve volném čase tvoří dvě specifické oblasti. Každá z nich má své zvláštnosti, uskutečňuje se ve specifických podmínkách, má své vymezené cíle, používá odlišných prostředků. Obě oblasti však směřují k dosažení společného obecného cíle – výchově mnohostranné a pokud možno vyrovnaně rozvinuté osobnosti. Odlišnosti obou oblastí je nezbytné respektovat, směřování ke společnému cíli je nutno brát v úvahu.

Výchova ve volném čase, v době mimo vyučování, není v žádném případě pokračováním vyučování ani mu není nikterak podřízena. Přesto však je **propojení procesu vyučování a volnočasových aktivit, hlavně zájmových činností**, důležité. Vyučující se snaží vzbudit zájem žáků o příslušné předměty, mohou je také motivovat k získání dalších vědomostí a dovedností při zájmových činnostech. Zpětně také zájmové činnosti mohou vzbuzovat hlubší vztah k vyučovacím předmětům a snahu uplatnit specifické schopnosti.

Toto užitečné vzájemné propojení však předpokládá dobrou úroveň spolupráce učitelů, vychovatelů, pedagogů volného času. Měli by mít vzájemné informace o obsahu výchovy obou oblastí. Vychovatelé by měli vědět, co se děti ve škole učí, učitelé se zajímat, čemu se jejich žáci věnují ve volném čase (viz kapitola 2.2).

Pro dobrou úroveň spolupráce je také důležitý vzájemný respekt, pochopení zvláštností pedagogické práce ve vyučování a ve volném čase.

Zájmové zaměření žáků základních i středních škol lze využít při **utváření profesní orientace**. Volba budoucího povolání nebo studijního oboru je důležitým životním krokem. Je výhodou, pokud si dítě volí své povolání v souvislosti se svými zájmy. Zájem o určitou oblast činností je důležitým motivem, ve zvolené oblasti má jedinec zkušenosti a úplnější informace o zvoleném povolání. Vztah mezi zájmy a budoucí profesí je však složitý. Volba povolání na základě zájmových činností není jedinou podmínkou úspěšnosti v profesi, zájmy se utvářejí v průběhu celého života. Zájmy člověka také nemusí vždy odpovídat jeho schopnostem, což je pro úspěšnost v povolání také důležité. Dá se tedy shrnout, že pro volbu povolání je žádoucí využít zájmového zaměření dítěte. Zároveň je nezbytné uvážit i další podmínky, schopnosti, rodinné zázemí, rysy osobnosti apod. Na místě je využití služeb výchovných poradců a dalších odborníků.

5.5 Současné trendy v oblasti profesní přípravy vychovatelů a pedagogů volného času

V současné době existuje v oblasti profesní přípravy vychovatelů a pedagogů volného času velká rozmanitost (viz kap. 4.5). Hlavní snaha je **přípravu pedagogů zkvalitnit** tak, aby úroveň odpovídala podmínkám výchovy ve volném čase. Velká náročnost této práce vede ke snaze o zvyšování kvalifikace. Vychovatelé a pedagogové volného času by postupně měli mít podobně jako učitelé **úplné vysokoškolské vzdělání v oboru**.

V současné době je žádoucí **umožnit vysokoškolské vzdělání** alespoň těm pedagogům, kteří o ně projevují zájem a považují je ve svém povolání za potřebné (např. pro řídicí funkce, práci s rizikovými skupinami, s postiženými nebo sociálně znevýhodněnými jedinci, pro vedení náročných specializovaných zájmových činností apod.).

Vzhledem k těmto skutečnostem je potřebné **rozšířit nabídku kombinovaných a distančních forem studia.**

Při přípravě vychovatelů a pedagogů volného času hraje roli **získání a plné využití specializace** v určité oblasti zájmových činností. Základní informace o zvláštích výchovy ve volném čase by měli získat i všichni studující učitelských oborů na vysokých školách, protože současně s učitelskou získávají i vychovatelskou kvalifikaci.

Kromě kvalifikačního studia je významné i **průběžné další vzdělávání** vychovatelů a pedagogů volného času. Existuje rozmanitá nabídka možností, netvoří však doposud ucelený systém. Je žádoucí nabízet další formy studia jako specializační, rozšiřující apod. Další vzdělávání pedagogů by mělo být povinnou součástí profese a jednou z podmínek platového ohodnocení.

5.6 Některé problémy, se kterými se setkávají vychovatelé a pedagogové volného času ve své praxi

Ačkoliv pedagogické ovlivňování volného času může pedagogům přinášet pocit uspokojení a radostné zážitky, je nutno se zmínit o problémech, se kterými se tito pracovníci setkávají a musí je řešit. Žáci a studenti škol, které připravují vychovatele a pedagogy volného času, se s těmito problémy mohou setkávat už v průběhu studia, např. při rozhovorech se zkušenými pedagogy v rámci pedagogické praxe.

Za základní problém je nutno považovat **společenské nedocenení výchovy ve volném čase, a tím i práce pedagogů, kteří v této oblasti pracují.** Jejich práce je mnohdy podceňovaná, chápána někdy jako pouhé hlídání či hraní si s dětmi. Vyplývá to z nedocenení výchovné funkce. Projevuje se nejen v názorech a postojích širší veřejnosti, ale i v pohledu jiných pedagogů, zejména učitelů. Tyto skutečnosti,

podobně jako nižší požadavky na vzdělání vychovatelů a pedagogů volného času, se odráží i v nižším platovém ohodnocení těchto pedagogických pracovníků.

Ke zvýšení prestiže povolání mohou tito pedagogové do určité míry přispět sami. Je důležité, aby dokázali využít všech příležitostí k objasnění významu pedagogického ovlivňování volného času a k prezentaci výsledků vlastní práce (např. při pedagogických poradách, třídních schůzkách, veřejných vystoupeních, v masmédiích apod.).

S prvním problémem souvisí i další, který se týká dosud nedopracovaného systému **profesní přípravy v oboru**, kvalifikačních studií i dalšího vzdělávání pedagogů (viz kap. 5.5).

Značné problémy a komplikace způsobují pedagogům **mnohdy málo vyhovující prostory a další materiální vybavení prostředí**, kde probíhá výchova dětí v době mimo vyučování (např. činnost školní družiny v prostorech, kde probíhá vyučování, nedostatek hraček a pomůcek pro zájmové činnosti). S nedostatkem finančních prostředků se potýkají i školy, zařízení pro výchovu ve volném čase však ve zvýšené míře.

Zkušené vychovatelé a pedagogové volného času upozorňují na skutečnost, že **přibývá dětí s výchovnými problémy**. Současné děti pravděpodobně nejsou horší ani lepší, než tomu bylo v minulých generacích. Žijí však v jiných podmínkách, setkávají se s odlišnými výchovnými postupy, mají volný přístup k informacím, dobře zvládají informační technologie, nabízí se jim možnosti zábavy bez vyvíjení vlastního úsilí. Proto je práce s dětmi náročnější, **motivování dětí pro aktivní zájmové činnosti stále obtížnější**. Těmto požadavkům může vyhovovat pouze pedagog, který má oporu v hlubokých teoretických poznatcích a zároveň je vybaven příslušnými pedagogickými dovednostmi a technikami. Je zbytečné naříkat nad zkažeností dnešních dětí a mládeže, důležitější je hledat příčiny problémů a nacházet účinné způsoby jejich řešení. To však předpokládá kvalitní vzdělávání a jeho celoživotní charakter.

SHRNUTÍ 5. KAPITOLY

Současné trendy, žádoucí přístupy při výchově ve volném čase se týkají několika oblastí.

Oblast základních požadavků zdůrazňuje práva dětí na kvalitní využívání volného času, pestrost, zajímavost a přitažlivost nabízených činností a zejména respektování požadavku dobrovolnosti.

Z hlediska žádoucích forem práce jsou preferovány skupinové formy, práce s malými skupinami, individualizace výchovného působení, odklon od přílišného používání hromadných forem práce. Dobrý výchovný efekt přináší práce s heterogenními skupinami, včetně integrace jedinců se specifickými potřebami. Na významu nabývá i rozšíření nabídky pro spontánní volnočasové aktivity, pestrost subjektů, které se zabývají výchovou ve volném čase, a spolupráce mezi nimi.

Z výchovných postupů, které ve volném čase přinášejí dobré výsledky, uvádíme pojmy animace, participace, práce v terénu, výchova zážitkem, globální, ekologická, osobnostně-sociální výchova, tvořivá dramatika.

Ve vztahu mezi vyučováním a výchovou ve volném čase (mimo vyučování) je nutno zdůraznit vzájemnou propojenost obou oblastí, spolupráci mezi pedagogy, zároveň však respektování zvláštností příslušných výchovných oblastí. Zájmové činnosti dětí mohou pozitivním způsobem ovlivňovat volbu povolání.

Z hlediska profesní přípravy vychovatelů a pedagogů volného času je kladen důraz na zvyšování kvalifikace se snahou o postupné získávání vysokoškolského vzdělání a zvýšení úrovně vědomostí a dovedností v oboru zájmové specializace. Významné je i dopracování systému dalšího vzdělávání.

Z problémů, se kterými se vychovatelé a pedagogové volného času ve své práci nejčastěji setkávají, upozorňujeme na podceňování výchovy ve volném čase a práce příslušných pedagogických pracovníků. Subjekty, které se podílejí na pedagogickém ovlivňování volného

času, se mnohdy potýkají s ekonomickými problémy, s neodpovídajícím materiálním zajištěním. Pracovníci často musí řešit výchovné problémy u dětí, klesá zájem dětí o pravidelné organizované volnočasové aktivity.

Otázky k opakování

1. Ve kterých oblastech se projevují současné trendy ve výchově ve volném čase?
2. Které z požadavků na výchovu ve volném čase lze považovat za významné?
3. Které formy výchovy patří k současným trendům?
4. Které výchovné postupy současná pedagogika volného času preferuje?
5. Co považujete za důležité ve vztahu mezi vyučováním a volnočasovými, pedagogicky ovlivňovanými aktivitami?
6. Proč se podle vašeho názoru zvyšují požadavky na vzdělání vychovatelů a pedagogů volného času?
7. Se kterými nejčastějšími problémy se vychovatelé a pedagogové volného času potýkají? Jak se mohou podílet na jejich řešení?

Úkoly k řešení, reflexe

1. Prostudujte dokument Úmluva o právech dítěte. Zjistěte, které části se vztahují k právu dětí na vyžívání volného času.
2. Zamyslete se nad způsoby uplatňování požadavku dobrovolnosti ve vlastní rodině nebo ve školském zařízení, se kterým máte osobní zkušenost.
3. Na základě vlastní zkušenosti popište výhody výchovných činností v malých skupinách (např. v kroužku, oddíle Junáka nebo Pionýra).
4. Pokuste se navrhnout program odpoledne pro věkově různorodou skupinu na letním dětském táboře.
5. Vypracujte přehled výhod a problémů při integraci postižených je-

- dinců ve volném čase. Uvedte konkrétní příklady z osobní zkušenosti nebo z pedagogické praxe.
6. Zjistěte v místě svého bydliště, které subjekty nabízejí možnost využívání volného času a jaká je nabízená struktura činností.
 7. Navrhněte možnosti využití výchovných postupů uvedených v kap. 5.3 ve vybraných školských zařízeních nebo jiných subjektech pro výchovu ve volném čase.
 8. Vzpomeňte, kteří učitelé v průběhu vaší školní docházky ovlivňovali vaše zájmy. Využívali jste vědomosti a dovednosti získané při zájmových činnostech při vyučování? Uvedte konkrétní příklady.
 9. Vypracujte přehled kladů i nedostatků způsobu profesní přípravy, kterou absolvujete nebo jste dříve absolvovali.
 10. Uvažte, jak se jednotliví pedagogičtí pracovníci mohou podílet na řešení problémů uvedených v kap. 5.6.

6 Zajišťování bezpečnosti a ochrany zdraví při práci s dětmi ve volném čase

Kapitola shrnuje nejzákladnější poznatky o bezpečnosti a ochraně zdraví při výchově ve volném čase. Upozorňuje na důležité skutečnosti při výchovně-vzdělávacích činnostech v různých druzích prostředí.

6.1 Obecné poznatky o zajišťování bezpečnosti

Vychovatel a pedagog volného času mají významný podíl na utváření osobnosti dětí. Snaží se dosáhnout stanovených cílů, plní důležité úkoly. Pracují ve specifických podmínkách a využívají odpovídajících výchovných prostředků, zejména různých druhů činností (viz kap. 1.4).

Aktivity prováděné v rozmanitém prostředí, často i velmi náročné, kladou značné požadavky na zajištění bezpečnosti. Pracovat s dětmi tak, aby nebylo ohroženo jejich zdraví nebo dokonce život, je nejdůležitějším úkolem pedagoga. Pojmem zdraví se rozumí fyzická i psychická pohoda. Požadavky psychického zdraví, psychohygieny se podrobněji zabývá kap. 4.3. Pro pedagogy je nezbytná znalost bezpečnostních předpisů, je to součást jejich kvalifikace a základní předpoklad pro výkon pedagogické profese.

Školy, školská zařízení, eventuálně další subjekty pracující s dětmi se především snaží předcházet možným rizikům. Je nezbytné vyhledávat, posuzovat, zhodnocovat a zajistit opatření k prevenci. Rizika lze určit jako pravděpodobná, nepravděpodobná či nahodilá. Opatření k omezení či vyloučení rizik mohou být technická (např. vhodné vybavení nábytkem, ochranné kryty, osvětlení apod.), organizační (zajištění dohledu nad dětmi, školní a vnitřní řády apod.) a výchovná (výchova ke zdravému životnímu stylu, průběžné vedení k bezpečnému chování, řádné a prokazatelné poučení o zajištění bezpečnosti při volnočasových aktivitách). V běžné každodenní práci vychovatelů a pedagogů volného času jsou zvláště významná výchovná opatření. Opakovaným, srozumitelným a prokazatelným poučením dětí o pravidlech bezpečného chování chrání pedagog děti i sebe. Prokazatelným dokladem o provedeném poučení je jeho záznam v příslušné pedagogické dokumentaci (např. v třídní knize, v přehledu výchovně-vzdělávací práce, dokumentaci o činnosti zájmových útvarů, denících výchovných skupin apod.). (Hájek, 2008) Záznam je vhodné doplnit

podrobnější osnovou s obsahem poučení. Účastníky, kteří při poučení nebyli přítomni, je nutné informovat dodatečně a opět prokazatelně.

Hlavní odpovědnost za bezpečný provoz školy, školského zařízení nebo jiného subjektu nese jeho ředitel nebo osoba v obdobném postavení (dále jen ředitel). Ředitel školy vydává školní řád, ředitel školského zařízení vnitřní řád. Součástí těchto dokumentů je i seznámení s nebezpečím ohrožujícím zdraví a se zdravým životním stylem, se způsoby ochrany před sociálně patologickými jevy. Je nezbytné přihlížet k funkci a poslání příslušného subjektu, ke struktuře výchovně-vzdělávacích činností, k věku účastníků, jejich fyzické a psychické vyspělosti, schopnostem, zdravotnímu stavu, eventuálně k dalším vnitřním i vnějším podmínkám výchovy.

Odpovědnost za účastníky výchovně-vzdělávacích činností ve volném čase má konkrétní vychovatel nebo pedagog volného času, eventuálně jiný pracovník v obdobném postavení (např. trenér, učitel, vedoucí oddílu Junáka, Pionýra apod.). Musí to být osoba starší 18 let. Nese odpovědnost pouze za skutečnosti, jimž mohl v rámci svých možností předejít přímo nebo preventivním poučením. V případě úrazu se míra odpovědnosti pověřeného pracovníka posuzuje individuálně. Pedagog může odpovídat pouze za úměrný počet dětí. Ten se řídí platnými předpisy (vyhláškami), druhem činností, věkem dětí s přihlédnutím k možným rizikům, např. dopravním, přírodním podmínkám apod. (Hájek, 2008) O zajištění náležitého dozoru rozhoduje opět ředitel. Na toho se také konkrétní pracovník obrací, pokud má pochybnosti o zajištění dozoru. V extrémním případě může trvat na písemném příkazu ředitele zařízení. Organizace je povinna zajistit pravidelné proškolení pedagogů i dalších pracovníků a provést o něm záznam. (Hájek, 2008) Pro případ úrazu a první pomoci je nezbytné zajistit odpovídající podmínky:

- seznámení všech účastníků se zásadami první pomoci,
- rozmístění lékárníček s potřebným vybavením,

- vhodné umístění telefonních čísel zdravotnických zařízení, policie, hasičů,
- zajistit informovanost pedagogů o postupu při úrazu účastníka a o evidenci úrazů.

Při eventuálním úraze pedagog postupuje takto:

- Zajistí první pomoc postiženému podle svých možností.
- Zajistí co nejrychlejší lékařské ošetření s přihlédnutím k druhu úrazu.
- Neprodleně informuje ředitele školy, výchovného zařízení, eventuálně jinou osobu v podobném postavení.
- Informuje rodiče nezletilého účastníka nebo jinou odpovědnou osobu.
- Ředitel v případě potřeby vyrozumí příslušný orgán, zařídí, aby byly objektivně zjištěny příčiny a všechny okolnosti úrazu, a učiní opatření proti opakování úrazu. (Hájek, 2008)

6.2 Vybrané zásady bezpečnosti při činnostech v různých prostředích

Zajištění bezpečnosti v místnostech (herny, klubovny, prostory pro zájmové činnosti):

- Vybavení musí odpovídat hygienickým normám a účelu, kterému slouží.
- Odborné pracovny mají vypracovaný řád, účastníci jsou s ním seznámeni.
- Pedagog dbá, aby účastníci respektovali stanovené požadavky.
- Používané nářadí, náčiní, nástroje a další pracovní pomůcky musejí být bezpečné a průběžně kontrolované.
- Při pracovních, tělovýchovných, výtvarných, eventuálně dalších činnostech používají účastníci vhodný oděv a obuv.

- Počet účastníků v místnostech musí odpovídat druhu vykonávané činnosti, řídí se hygienickými normami.

Zajištění bezpečnosti na sportovištích (tělocvičny, hřiště apod.):

- Pro konkrétní sportoviště jsou stanovena a zveřejněna bezpečnostní ustanovení.
- Pedagog dbá na dodržování bezpečnostních ustanovení.
- Pedagog odpovídá za bezpečnost účastníků po celou dobu vyučování nebo organizované volnočasové aktivity (kroužek, tělovýchovný oddíl).
- Před použitím náradí či náčiní pedagog osobně překontroluje jeho stav.
- Při cvičení poskytuje pedagog účastníkům pomoc a záchranu.
- Účastníci mohou cvičit pouze v odpovídajícím oděvu a obuvi.
- Pro míčové hry v tělocvičně musí mít okna a svítidla ochranné kryty.
- K zařazení sportovních odvětví, která nejsou součástí školních vzdělávacích programů, musí mít pedagog povolení ředitele.
- Pedagog, který vede tělovýchovné a sportovní činnosti, respektuje věkové zvláštnosti, fyzickou vyspělost a předchozí zkušenosti účastníků.
- Pro náročnější tělovýchovné aktivity, zejména cvičení na náradí, musí mít pedagog příslušnou kvalifikaci.
- Pedagog odpovídá za bezpečnost účastníků i při spontánních pohybových aktivitách, např. na hřišti.
- Při spontánních aktivitách pedagog vymezí prostor, ve kterém se účastníci mohou pohybovat, překontroluje jeho bezpečnost, upozorní na možná nebezpečí.
- V průběhu spontánních aktivit věnuje pedagog pozornost účastníkům, provádí kontrolu, nenásilně usměrňuje jejich činnosti tak, aby byla zajištěna bezpečnost.

Zajištění bezpečnosti při výuce plavání:

- Výuka se uskutečňuje v zařízeních k tomu určených.
- Zařízení musí splňovat hygienické podmínky, odbornou úroveň výuky i zajištění bezpečnosti.
- Ředitel školy nebo školského zařízení podmínky ověří.
- Pro výuku se účastníci dělí do skupin, plavců je ve skupině 15, neplavců 10. Každou skupinu vede jeden vyučující.
- Pokud výuka probíhá mimo školu nebo sídlo školského zařízení, odpovědnost za bezpečnost účastníků nesou doprovázející pedagogičtí pracovníci.
- Doprovázející pedagogický pracovník je přítomen po celou dobu výuky. Průběžně provádí kontrolu počtu účastníků. Výuku může přerušit, pokud nemůže být zachován přehled o všech účastnících.

Zajištění bezpečnosti při lyžařském výcviku:

- Lyžařský výcvik je veden pedagogickými pracovníky, kteří odpovídají za činnost instruktorů.
- Ředitel určuje vedoucího kurzu a plán výcviku.
- Vedoucí kurzu odpovídá za přípravu i průběh kurzu, zajišťuje vhodný objekt, dopravu, poučení účastníků o zajištění bezpečnosti a ochrany zdraví.
- Vedoucí kurzu i instruktoři musí mít náležitou odbornou kvalifikaci.
- Účastníci výcviku jsou rozděleni do družstev podle své výkonnosti a zdravotního stavu. Družstvo má nejvýše 15 členů.
- Výběr terénu pro výcvik musí odpovídat lyžařské vyspělosti členů družstva.
- Vedoucí kurzu překontroluje před začátkem výcviku úroveň, vybavení, zvláště seřízení bezpečnostního vázání (nejlépe doložit potvrzením servisu).
- Doporučuje se používání lyžařských ochranných přileb, eventuálně dalších ochranných prostředků.

- Doporučuje se, aby účastníci nebo jejich zákonní zástupci předložili před odjezdem prohlášení o zdravotním stavu. Vhodné je i sjednání pojistné smlouvy.
- Při výletu je nutno dodržovat ve skupině pravidelné odstupy. Vedoucí jede v čele, v závěru jede zkušený lyžař. V průběhu akce se provádí kontrola počtu účastníků.
- Třetí den kurzu se ze zdravotních důvodů doporučuje zařadit odpočinkový půlden.
- Během pobytu v horách je nutné dodržovat pokyny horské služby, respektovat výstražné značky.

Zajištění bezpečnosti při koupání a bruslení:

- Koupání se uskutečňuje pouze v místech, kde není zakázáno (jako např. v požárních nádržích, chovných rybnících, v blízkosti mostů, přístavišť apod.).
- Lze používat jen koupaliště schválená hygieniky.
- Koupání účastníků mladších 18 let je možné pouze v přítomnosti pověřeného zletilého vedoucího.
- Jeden pedagogický pracovník má na starosti maximálně 10 účastníků.
- Pedagog má přehled o všech koupajících se, průběžně kontroluje počet.
- Pedagogický pracovník jde do vody první, ověří bezpečnost místa, určí prostor, ve kterém se účastníci mohou pohybovat.
- Koupání se neprovádí po větší fyzické námaze, po hlavním jídle, za chladného počasí a ve vodě s nepřiměřenou teplotou.
- Neplavci používají plovací vestu.
- Vždy musí být přítomna osoba, která má kvalifikaci k záchraně tonoucích.
- Při bruslení platí požadavek náležitosti vybavení.
- Při bruslení na přírodním ledě posoudí pedagogický pracovník tloušťku ledu z hlediska nosnosti.

- Při bruslení na kolečkových bruslích používají účastníci ochranné prostředky (přilby, chrániče kolen, loktů, rukavice).

Zajištění bezpečnosti při sportovně-turistických kurzech, rekreačních a ozdravných pobytových akcích:

- Kurzy vedou pedagogičtí pracovníci, kteří odpovídají za činnost instruktorů.
- Hlavní odpovědnost za kvalitu činností a bezpečnost má vedoucí kurzu.
- Účastníci se dělí do družstev podle výkonnosti. Družstvo má nejvíce 15 členů.
- Každé družstvo má na starosti jeden zletilý pedagogický pracovník.
- Pravidla pro cykloturistiku, vodní, horskou turistiku a horolezecký výcvik jsou stanovena příslušnými právními dokumenty. Týkají se hlavně povinného vybavení, počtu účastníků na jednoho pedagogického pracovníka, zdravotního stavu účastníků, jejich kondice a náležitých informací.
- Prostory pro ozdravné a rekreační pobyty musí odpovídat hygienickým předpisům.
- Všichni pracovníci (i nepedagogové) musí být poučeni o bezpečnosti práce, včetně hygienických předpisů.
- Vzhledem k věku účastníků je stanoven počet vedoucích, kteří musí být plnoletí a poučení.
- Pro děti 6–10leté musí být na každých započatých 10 dětí jeden plnoletý vedoucí, pro děti 11–15leté na 15 dětí, pro 16–18leté účastníky na 20 osob jeden plnoletý vedoucí.
- Praktikanti pomáhají vedoucím, nemají však právní odpovědnost.
- Různé druhy činností sebou nesou bezpečnostní rizika, je nezbytné účastníky na ně upozornit.
- Pro jednotlivé činnosti musí být účastníci vhodně vybaveni (oděv, obuv, nářadí apod.).

- Zvláštní pozornost je nutno věnovat zacházení s ohněm (možno rozdělovat pouze na povolených místech).
- Způsob zacházení s elektrospotřebiči je nutno stanovit a kontrolovat.
- Při všech akcích je nutno mít náležitě vybavenou lékárničku.
- Při táboření je kromě již uvedeného nutno zajistit průběžný úklid, i tím se snižuje nebezpečí úrazu.
- Zvláštní pozornost je nutno věnovat velmi oblíbeným nočním akcím.
- Noční akce je možno provádět pouze v bezpečném, ohraničeném prostoru.
- Při plánování akce je nezbytné respektovat věk, individuální zvláštnosti a zkušenosti účastníků.
- Kontrola pedagogů na trase a smluvené nouzové signály jsou nezbytné.
- Noční akce mají své smysluplné výchovné cíle, neslouží k zastrašení účastníků.
- Po noční hře nutno posunout budíček (u dětí nezbytných 6 hodin spánku).

Zajištění bezpečnosti při pobytu v přírodě:

- Pobyt v přírodě je pro většinu účastníků lákavý, často dobrodružný.
- Příroda nabízí množství pozitivních zážitků, ale i mnohá rizika či nebezpečí.
- Před pobytem v přírodě je nezbytné účastníky seznámit s konkrétními podmínkami.
- Je žádoucí upozornit na zvláštnosti terénu a způsoby pohybu v něm.
- Pedagogický pracovník upozorní účastníky na jedovaté rostliny a nebezpečné živočichy.
- Seznámí účastníky se zásadami první pomoci při požití nebo kon-

taktu s rostlinou nebo živočichem (požití jedovaté rostliny, požahání, uštknutí, pobodání, pokousání apod.).

- Účastníky je nutno dále seznámit se zásadami chování vzhledem k extrémům počasí (náhlé změny teplot, extrémní teploty, silné dešťové či sněhové srážky, bouřky, ...).
- Při pobytu v přírodě je nezbytné jednat v souladu s požadavky ochrany životního prostředí, které většinou s pravidly zachování bezpečnosti souvisejí.
- Vodu lze pít pouze z prokazatelně ověřených zdrojů.
- Při pohybu skupiny v přírodním prostředí jde v čele určený vedoucí, v závěru zdatný turista, který jde vždy poslední.
- Vedoucí přizpůsobí tempo pochodu možnostem jednotlivců, zejména těch nejslabších.
- Je vhodné domluvit způsob dorozumívání během pochodu, např. při nehodách, potížích některých účastníků (mobil, píšťalka, ...).

Zajištění bezpečnosti při pobytu ve veřejných prostranstvích (na komunikacích, v obci, ve městě, v prostorách veřejného stravování apod.):

- Při pobytu na komunikacích a v ulicích je nezbytné poučit účastníky o dopravních předpisech a stanovená pravidla dodržovat.
- Účastníky je nutné předem seznámit s trasou a prostorem, ve kterém se budou pohybovat.
- Na začátku, v průběhu přesunu a na konci pedagog kontroluje počet účastníků.
- Je důležité určit místo srazu, pokud by se některý účastník ztratil.
- Při cestování hromadnou dopravou je nutno dbát na ukázněné chování a ohleduplnost k ostatním cestujícím.
- Pokud je to možné, nastupují všichni účastníci do jednoho vagonu. Vedoucí nastupuje i vystupuje poslední.

- Pro přechod vozovky se používají vyznačené přechody. Vedoucí vstupuje do vozovky první, uprostřed vozovky případně zajišťuje zastavení vozidel a odchází s posledním účastníkem.
- Osobní volno (např. rozchod na nákupy, individuální prohlídky místa) povoluje vedoucí po uvážení věkových a individuálních zvláštností.
- V případech samostatného pohybu městem, obcí je vhodné určit skupinky dětí, které budou stále spolu.
- Dětem a žákům v dětských domovech a domovech mládeže uděluje pedagog osobní volno po pečlivém uvážení věku a psychické vyspělosti dítěte. Důležité je upozornění na možná rizika a dodržení stanovené doby návratu.
- Při samostatném pohybu účastníků ve veřejných prostranstvích pedagog upozorňuje na možná rizika, např. nebezpečí kontaktu s neznámými osobami, se zvířaty, varování před požitím alkoholu či jiných drog, před nebezpečím hracích automatů apod.).

SHRNUTÍ 6. KAPITOLY

Zajištění bezpečnosti a zdraví účastníků volnočasových aktivit je základním úkolem každého pedagoga. Práce vychovatele a pedagoga volného času je v tomto ohledu velmi náročná. Struktura činností je pestrá, prostředí, ve kterém se realizují, rozmanité. Pedagogický pracovník musí znát významné dokumenty, které se k zachování bezpečnosti vztahují, a respektovat je. Účastníky volnočasových aktivit je nezbytné včas, srozumitelně, opakovaně a prokazatelně poučit o zásadách bezpečnosti a ochrany zdraví. Pedagog tím chrání nejen děti, ale i sám sebe. Tato kapitola obsahuje pouze vybraná podstatná doporučení, úplnější informace získá studující v příslušných právních dokumentech (viz 7. kapitola).

Otázky k opakování

1. V jakých druzích prostředí se vychovatel či pedagog volného času s účastníky pohybuje?
2. Které z uvedených doporučení pro různé činnosti považujete za významné?
3. Kdo nese hlavní odpovědnost za bezpečný provoz školy či školského zařízení?
4. Kdo odpovídá za bezpečnost a zdraví účastníků výchovně-vzdělávacích činností ve volném čase?
5. Co se rozumí pojmem „prokazatelné poučení účastníků o pravidlech bezpečnosti“?
6. Jak pedagog postupuje při eventuálním úraze některého z účastníků?

Úkoly k řešení, reflexe

1. Vzpomeňte si, jestli jste se jako účastníci dostali do situace, kdy bylo ohroženo zdraví či dokonce život. Zhodnoťte situaci ze svého současného pohledu.
2. Vybavte si svoje osobní zkušenosti s účastí na uvedených druzích činností. Zhodnoťte chování účastníků, pedagogů i dětí (např. koupání, bruslení, táborové pobyty, výlety apod.).
3. Zopakujte si základní znaky výchovy zážitkem, zážitkové pedagogiky. Uvažte, zda a jak je možné uvést do souladu tyto způsoby práce a zajištění bezpečnosti a zdraví.
4. Uvažte, se kterými nejčastějšími problémy se může z hlediska bezpečnosti pedagog setkat při rekreačních a zotavovacích pobytech (např. na táborech, školách v přírodě). Využijte vlastních zkušeností.
5. Zhodnoťte, které z činností uvedených v 6. kapitole jste nebo budete schopni s dětmi vykonávat, jaké k tomu máte předpoklady.
6. Uvažte, kterým činnostem byste se z hlediska bezpečnosti vyhnuli a proč.

7 Vybrané právní předpisy pro práci s dětmi ve volném čase

- Metodický pokyn MŠMT ČR č. j. 37 014/2005-25 ze dne 22. 12. 2005 k zajištění bezpečnosti a ochrany zdraví dětí, žáků a studentů ve školách a školských zařízeních zřizovaných MŠMT ČR.
- Nařízení vlády č. 75/2005 Sb., o stanovení rozsahu přímé vyučovací, přímé výchovné, přímé speciálněpedagogické a přímé pedagogicko-psychologické činnosti pedagogických pracovníků.
- Sdělení federálního ministerstva zahraničních věcí č. 104/1991 Sb., Úmluva o právech dítěte.
- Vyhláška č. 16/2005 Sb., o organizaci školního roku.
- Vyhláška č. 55/2005 Sb., o podmínkách organizace a financování soutěží a přehlídek v zájmovém vzdělávání.
- Vyhláška č. 73/2005 Sb., o vzdělávání dětí, žáků a studentů se speciálními vzdělávacími potřebami a dětí, žáků a studentů mimořádně nadaných.
- Vyhláška č. 74/2005 Sb., o zájmovém vzdělávání.
- Vyhláška č. 108/2005 Sb., o školských výchovných a ubytovacích zařízeních a školských účelových zařízeních.
- Vyhláška č. 263/2007 Sb., kterou se stanovuje pracovní řád pro zaměstnance škol a školských zařízení zřízených MŠMT ČR, krajem, obcí nebo dobrovolným svazkem obcí.
- Vyhláška č. 317/2005 Sb., o dalším vzdělávání pedagogických pracovníků, akreditační komisi a kariérním systému pedagogických pracovníků.
- Vyhláška č. 364/2005 Sb., o vedení dokumentace škol a školských zařízení.
- Vyhláška č. 410/2005 Sb., o hygienických požadavcích na prosto-

ry a provoz zařízení a provozoven pro výchovu a vzdělávání dětí a mladistvých.

- Vyhláška č. 438/2006 Sb., kterou se upravují podrobnosti výkonu ústavní výchovy a ochranné výchovy ve školských zařízeních, jehož přílohou je také vzorový vnitřní řád zařízení.
- Vyhláška č. 645/2004 Sb., kterou se provádějí některá ustanovení zákona o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů.
- Zákon č. 3/2002 Sb., o svobodě náboženského vyznání a postavení církví a náboženských společností, pokud poskytují zdravotní, kulturní, vzdělávací a sociální služby nebo sociálně-právní ochranu dětí.
- Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 83/1990 Sb., o sdružování občanů, ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů.
- Zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 227/1997 Sb., o nadacích a nadačních fondech.
- Zákon č. 248/1995 Sb., o obecně prospěšných společnostech a o změně a doplnění některých zákonů.
- Zákon č. 258/2000 Sb., o ochraně veřejného zdraví a o změně některých souvisejících zákonů, ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 262/2006 Sb., zákoník práce.
- Zákon č. 308/1991 Sb., o svobodě víry a postavení církví a náboženských společností.
- Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů.

- Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon), ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 563/2004 Sb., o pedagogických pracovnících a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 695/2004 Sb., o živnostenském podnikání (živnostenský zákon) a podle nařízení vlády č. 469/2000 Sb., kterým se stanoví obsahové náplně živností, ve znění nařízení vlády č. 491/2004 Sb.

Seznam použité a doporučené literatury

- BALKOVÁ, K. *Náměty pro školní družinu*. Praha : Portál, 2006. ISBN 80-7367-064-X.
- ČÁP, J., MAREŠ, J. *Psychologie pro učitele*. Praha : Portál, 2001. ISBN 80-7178-463-X.
- ČINČERA, J., KAPLÁNEK, M., SÝKORA, J. *Tři cesty k pedagogice volného času*. Brno : Tribun EU, 2009. ISBN 978-80-7399-611-6.
- HÁJEK, B. *Jak vytvořit vzdělávací program pro školní družinu*. Praha : Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-1.
- HÁJEK, B., HOFBAUER, B., PÁVKOVÁ, J. *Pedagogické ovlivňování volného času*. Praha : Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-473-1.
- HÁJEK, B., HOFBAUER, B., PÁVKOVÁ, J. *Pedagogika volného času*. Praha : UK v Praze, Pedagogická fakulta, 2010. ISBN 978-80-7290-471-6.
- HÁJEK, B., PÁVKOVÁ, J. *Školní družina*. Praha : Portál, 2007. ISBN 80-7178-751-5.
- HÁJEK, B. *Kroky vytváření školního vzdělávacího programu pro domov mládeže*. Praha : IVIDM, 2008. ISBN 978-80-86956-32-9.
- HENNIG, C., KELLER, G. *Antistresový program pro učitele*. Praha : Portál, 1995. ISBN 80-7178-093-6.
- HOFBAUER, B. *Participace dětí a mládeže na životě společnosti. Přání, potřeba nebo reálná možnost?* Praha : IZV, Duha, 2002.
- HOFBAUER, B. *Děti, mládež a volný čas*. Praha : Portál, 2004. ISBN 80-7178-927-5.
- HOFBAUER, B. *Kapitoly z pedagogiky volného času*. České Budějovice : Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Teologická fakulta, 2010. ISBN 978-80-7394-240-3.

- HOLEYŠOVSKÁ, A. *Rok ve školní družině*. Praha : Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-341-3.
- KNOTOVÁ, D. *Pedagogické dimenze volného času*. Brno : Paido, 2011. ISBN 978-80-7315-223-9.
- KRATOCHVÍLOVÁ, E. *Pedagogika volného času. Výchova v čase mimo vyučování v pedagogickém teorii a praxi*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2004. ISBN 80-223-1930-9.
- KŘIVOHLAVÝ, J. *Jak zvládat stres*. Praha : Grada, 1994. ISBN 80-7169-121-6.
- NADEAU, M. *Relaxační hry s dětmi*. Praha : Portál, 2011. ISBN 978-80-7367-896-8.
- NĚMEC, J. a kol. *Kapitoly ze sociální pedagogiky a pedagogiky volného času*. Brno : Paido, 2002. ISBN 80-7315-012-3.
- NĚMEC, J. *Od prožívání k požitkářství*. Brno : Paido, 2002. ISBN 80-7315-006-9.
- NĚMEC, J. *S hrou na cestě za tvořivostí*. Brno : Paido, 2004. ISBN 80-7315-014-X.
- PÁVKOVÁ, J. a kol. *Pedagogika volného času*. Praha : Portál, 2002. ISBN 80-7178-711-6.
- PRŮCHA, J. (ed.). *Pedagogická encyklopedie*. Praha : Portál 2009. ISBN 978-80-7367-542-2.
- PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. Praha : Portál, 1997. ISBN 80-7178-170-3.
- PRŮCHA, J. *Přehled pedagogiky. Úvod do studia oboru*. Praha : Portál, 2000. ISBN 80-7178-399-4.
- SAK, P. *Proměny české mládeže. Česká mládež z pohledu sociologických výzkumů*. Praha : Petrklíč, 2000. ISBN 80-7229-042-8.
- VALIŠOVÁ, A. *Asertivita v rodině a ve škole*. Praha : H & H, 1994. ISBN 80-85787-29-6.
- VÁŽAŇSKÝ, M. *Volný čas a pedagogika zážitku*. Brno : MU, 1992. ISBN 80-210-0428-2.
- VÁŽAŇSKÝ, M., SMÉKAL, V. *Základy pedagogiky volného času*. Brno : Paido, 1995. ISBN 80-901737-9-9.

VIEHOFFOVÁ, H., REUYSOVÁ, E. *Jak s dětmi trávit volný čas*. Praha : Portál, 1996. ISBN 80-7178-073-1.

PEDAGOGIKA
VOLNÉHO ČASU

PhDr. Jiřina Pávková

Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta

Rok vydání: 2014

Počet stran: 145

Formát: A5

Není určeno k tisku

ISBN 978-80-7290-666-6